

אגודת "בני משה", מרכזה בוורשה וזיקתה לתנועת חיבת ציון*

ליהודה בן-פורת

מבוא

בהיסטוריוגרפיה של תנועת חיבת ציון השתרשה חלוקה לשתי תקופות: לשנות ה-80 ולשנות ה-90. חלוקה זו נכונה רק מההיבט של התארגנות התנועה ושל העלייה לארץ ישראל. עלייה זו מקורה בהפליית יהודי רומניה, ב"סופות כנגב" ברוסיה ב-1881 ובגירוש מוסקבה ב-1890. בעקבותיהם הגיעו שני גלי הגירה גדולים למרכז אירופה ולמערבה ולאמריקה, וזרם קטן – לארץ ישראל. אולם, במקביל לתולדות תנועת חיבת ציון אפשר לספר את תולדות הרעיונות והזרמים הרוחניים שהוינו תנועה לאומית זו החל משנות ה-60 ועד סופה של אותה המאה. מבחינה זו אין החלוקה המצוינת לעיל תופסת.

צמיחת הרעיון הלאומי נעוצה בראשית תנועת ההשכלה ברוסיה, שמרכזה היה בוילנה, וברעיונות החברתיים שהחלו להתפתח במזרח אירופה. החזון הלאומי ספג לתוכו את האידיאלים של שיבת הארם אל הקרקע, של חשיבות הארם העובד ושל הצורך בתיקון המבנה החברתי של העם היהודי. רעיונות אלו מוזגו במורשת ההיסטורית של עם השב למולדתו, בהיסטוריה של היישוב היהודי בארץ בימי בית שני – בעיקר במרד המכבים ובתקופת החשמונאים – וכן בהשכלת ימי הביניים. סמולנסקין, דוד גורדון ולילנבלום מייצגים את דוד הביניים, דוד שהחל את דרכו בהשכלה והמשיך את פעילותו במסגרת תנועת חיבת ציון. עם האישים המרכזיים בתולדות הרעיון הלאומי בשנות ה-80 נמנים דוכוב, אליעזר בן יהודה ובעיקר – אחר העם.

במקביל וכן בהשפעת החוגים הללו קמו החל משנות ה-80 אגודות וארגונים קטנים של קבוצות עילית, שראו עצמן נושאות הדגל של הרעיון הלאומי עם אלה נמנה "עם עולם", "נס ציונה" שהתארגנה ב-1885 בוולוז'ין ומ-1890 "נצח

* מאמר זה הוא עיבוד לעבודת הגמר שלי לתואר שני, שנכתבה לפרופ' שמואל אטינגר, האוניברסיטה העברית, ירושלים.

ישראל", אגודת "בני משה" שקמה ב-1889, "האגודה המדעית היהודית רוסית"² בברלין, שהתארגנה באותה שנה, ו"המזרחי" שנוסדה ב-1893.

כל האגודות הללו, שמספר חבריהן היה מועט, הצטיינו בכך שדרכן הלאומית היתה מושתתת על יסודות הינוכיים, רוחניים ואידיאולוגיים, ושכמרכז פעילותן עמדה המחשבה הלאומית. כולן, להוציא את "עם עולם", שיעדה היה אמריקה, כיוונו עצמן בסופו של דבר להתיישבות בארץ ישראל. מנהיגי האגודות האלה פעלו כתנועת חיבת ציון, ובמקביל לפעילותם בה כיטאו את רצונם המיוחד ואת דרכם הרעיונית הספציפית. שתיים מהן, "בני משה" ו"המזרחי", פעלו כראש ובראשונה על רקע אי שביעות רצון מדרכה של התנועה וממצבה בשנות ה-90. מסקנתן מלקחי העבר היתה, שיש להעמיק את העבודה הרוחנית-תרבותית כדי להכשיר את הדרך ולקנות לבכות לרעיון הלאומי. כוונתן היתה להעתיק את נקודת הכובד מן הארץ אל העם, מהרחבת היישוב להעמקת חיי הרוח. "הלאומיים האמיתיים לא יעצמו עיניהם מראות את הקפאון השורר בעם ויפעלו לחנכו לערכים לאומיים", כתב אחד העם. אלה יקריבו "מאהבת עצמם וכבודם, ממנוחתם ונכסיהם" ויפעלו לעורר את הרגש הלאומי בקרב העם.

האגודות האופוזיציוניות הללו לא הצליחו להפוך את חיבת ציון לתנועה בעלת משקל בעם היהודי. "בני משה" הוגדרו על ידי מתוללם, אחד העם, כ"נסיון שלא הצליח": "המזרחי" לא זכה לתהודה בציבור הרחב, ועיקר פעולתו היה ביום כיפור – העמדת קערות לתרומות לארץ ישראל. המנהיגות באורסה המשיכה לעמוד בראש תנועה קטנה ומצומצמת.

במאמר זה ננסה לבחון את התפתחותה של אגודת בני משה בעת שמרכזה היה בורשה, בשנים תר"ץ – תרנ"ג, ואת יחסיה עם פלגים אחרים בתנועת חיבת ציון.

א. דרכה החינוכית של אגודת "בני משה"

אגודת בני משה נוסדה על ידי אחד העם כאופוזיציה להנהגה הלאומית הקיימת. מנהיגה ביקש להעתיק את מרכז הכובד מהמעשה ההתיישבותי בארץ ישראל לחינוך הדור, להעלאת רמתו המוסרית של היהודי הלאומי, לטיפול ערכים לאומיים וללימוד ההיסטוריה היהודית והלשון העברית. התפקיד שהוטל על חברי

1. על האגודות "נס ציונה" ו"נצח ישראל" ראה ספרו של י. קלויזנר, תולדות האגודה נס-ציונה בולוויץ, ירושלים תש"ד.

2. על "האגודה המדעית היהודית רוסית" בברלין ראה י. פילובסקי, נתמן סירקין: הגותו הלאומית והחברתית ופעילותו הציבורית-מדינית מראשית דרכו עד הקונגרס הציוני השני (חיבור לקראת קבלת תואר דוקטור), ירושלים תשל"ד, עמ' 18-32.

המסדר הסודי היה להפיץ וללמד את הערכים הללו. האגודה פעלה באמצעות הלשכות המרכזיות של תנועת חיבת ציון באורסה, בוורשה, בוויילנה וביפו. בהודשים הראשונים שימשה אורסה מרכז לאגודה, באב תר"ן הועבר המרכז ללשכה בוורשה, ובתרנ"ג – ליפו. בשבט תרנ"ד הוחלט על הקמת שני מרכזים לאגודה, האחד בוויילנה – לארצות מזרח אירופה, והשני בכרלין – למערבה של אירופה.³ חברי האגודה פעלו למען הקמת בתי ספר ובעיקר בתי ספר לבנות, פרסמו והפיצו חוברות עממיות בשפה מוכנת לכול, אספו ספרים למען ייסוד ספריות בארץ ישראל, הדפיסו את העיתון "מכתבים מארץ ישראל" (כדי לפרסם ברבים את הקשיים האמיתיים שבמעשה ההתיישבותי), וכן יסרו את הוצאת הספרים "אחיאסף". בתחום התרבות היתה ורשה המרכז הפעיל ביותר במשך כל שנות קיומה של האגודה.

כת אליטיסטית

כטרם נפרט את תחומי הפעילות התרבותית, נעמוד על מאפיין עיקרי של האגודה, שלשורותיה הצטרפו מיטב הכוחות של חובבי ציון בשנות ה-90: אחד העם, רכניצקי וזלמן אפשטיין באורסה; שאול פנחס רבינוביץ', אליהו זאב לוי אפשטיין, א.ל. שלקוביץ (בן-אביגדור), ד"ר ישראל קפלן, זאב גלוסקין, ומאוחר יותר דוב סטאווסקי ושמריהו לוי בוורשה; יהודה לייב אפל מוויילנה; ד"ר מנחם שטיין, ד"ר הלל יפה, ישראל בלקינר, יהושע ברזילי-אייזנשטרט, יהודה גרוזבסקי, אהרן אייזנברג מיפו; מרדכי בן-הלל הכהן, מנחם אוסישקין ועוד רבים אחרים. האגודה הוגדרה על ידי מייסרה ככת נבחרת, שתפעל כחשאי למען המטרות הלאומיות, האמיתיות והנכונות, וחבריה אכן הרגישו את עצמם כקבוצת עילית, "מלח הארץ", בלשון אחד מהם, הנושאת על שכמה את חובות התנועה הלאומית היהודית. הם היחידים הפועלים עדיין למען מטרות חובבי ציון. והנה שתי דוגמאות:

א. בעת הפולמוס בין לילנבלום לאחד העם (על כך נפרט להלן) בתרנ"ב כותבת לשכת "ישורון" לאחד העם:

וממילא אנחנו אחראים וערבים גם בער כל מעשי הוועדים פה ושם אף אם נעוכם [...] אבל כידוע לך כמעט רב המעשים והעושים המה מאחינו [...] ובכן אם נעזוב אנחנו את העבודה הזאת אז אין כל ספק כמעט כי לאט לאט תפל התקרה כלה מאליה ולא במהרה תשוב להבנות.

3. ספר הפרוטוקולים של לשכת ישורון, כ"ז בשבט תרנ"ד, ארכיון ציוני מרכזי (להלן: אצ"מ) 35/8.A.

הלא יודעים הם בכ"ז כי אנחנו הרבים והם המועט, כי המה המקבלים ואנחנו הנותנים ובלעדינו לא יוכלו להתקיים בשום אופן [...]»⁴.

ב. הדבר בולט יותר במכתבה של לשכת וילנה אל לשכת ורשה:

כי גם עתה! (מודגש במקור) עת כל חוכבי ציון בעירנו הורירו ראשם ופניהם חפו ולא ירמו עור ידם ורגלם לעשות איזה דבר – אחינו העומדים על המשמר [...] רק אחינו (מודגש במקור) עורם כמאז ומקדם לא עזבו את דגלם – וכמו בימים הטובים – יטיפו ללאומיות ולא"י גם עושים מעשיהם תמידיים כסדרם בלי כל הפסק וקפאון. אות היא גם להם כי מושבעים (מודגש במקור) אנחנו וכי גבורי הרוח אנחנו ללחום את מלחמת עמנו וארצנו עד נטף דמנו האחרון!⁵

הלכי רוח דומים רווחו בין חברי האגודה ביפו, ובאו לידי ביטוי בעיקר כספריי ובמהשבתו של יהושע ברזילי-אייזנשטדט.

בתי ספר

אחד ממוקרי הפעילות של "בני משה" היה הקמת בתי ספר עבריים לחינוך העם ברוח הלאומית. גולת הכותרת של פעילות זו היתה הקמת בית הספר ביפו בניהולו של ישראל בלקינר.

[...] בית הספר אשר ביפו, בית הספר העברי במלוא מובן המילה, האחד, ברוחו בכל ארצות פוזרוננו, אשר יעלה כפורחת בהשתדלות הגדולה ואשר נוכל לקוות כי ממנו תצא אורה ותורה (וההרגשה במקור) לכל אחינו שבגולה.⁶

חברי האגודה עסקו ללא הרף בגיוס כספים למען בית הספר, לו ייחסו חשיבות רבה ביותר: בית ספר עברי, ששפת הלימוד בו עברית, ושבו לומדים גיאוגרפיה של ארץ ישראל ותולדות העם היהודי. כידוע, היווה בית ספר זה נושא להתקפה חריפה מצד פינס ובני חוגו בירושלים, שראו במושג "רוח עברית" ניגוד ל"רוח יהודית", ולפיכך לחמו במוריו (בעיקר ביהודה גרזובסקי), שלדבריהם ולזלו במצוות אפילו בפומבי.

4. לשכת ישרון אל ראש האגודה, ט"ו באדר תרנ"ב, שם, A.35/3/1. כמו כן כותבת הלשכה לאחד העם: "אבל בעירנו אין חר"צ ואין קוראי המליץ מלבד מאחינו [...]", י' בניסן תרנ"ב, שם.

5. מכתב לשכת עזרא ללשכת ישרון, ה' באדר תרנ"ב, אצ"מ A.35/10/3.

6. מכתב חוזר של לשכת עזרא אל כל הלשכות, י"ד באדר תרנ"ד, שם, A.35/7/2.

ליד בית הספר הוקם בית ספר לבנות, וכן נעשה ניסיון להקים גן ילדים מודרני ומרווח במקום החרדים הקיימים, הצרים ונטולי הצורה, ולמצוא אומנת מתאימה במקום הזקנה הממונה על הילדים, שכל דאגתה שישכנו כאבנים דוממות, כלשונו של שטיין. בגן הילדים ילמדו עברית יפה במקום "השפה הנשחזרת".⁷

בעוד שלשכת יפו השתרלה להקים מערכת חינוך שלמה – גן ילדים ובית ספר לבנים ולבנות, התמקדו בלשכות אחרות בהקמת בתי ספר לבנות בלבד; מייסדיהם חששו לקומם עליהם את אנשי החינוך הישן – המלמדים, וכן נתקשו להשיג אישור מטעם השלטונות הרוסיים להקמת בתי ספר גדולים יותר, שכן הרגישות לחינוך הבנים היתה גדולה יותר מאשר לחינוך הבנות, שרבות מהן לא למדו כלל. בבתי ספר אלה, שהוקמו כמרוצת שנת תרנ"ב, השתדלו לשלב את לימודי העברית ותולדות עם ישראל בלימודים כלליים (על ידי הוראת הרוסית) ובמלאכת כפיים. כוורשה הוקם בית ספר בפורים תרנ"ב,⁸ ובפולטוה – על ידי "לשכת מצפה" בערב פסח תרנ"ב. כמו כן אורגנה בעיר זו קבוצה של שישים לומדי תנ"ך. בלובלין הוקם בית ספר על ידי "לשכת זרובבל",¹⁰ כדיאנבורג על ידי "לשכת הלל"¹¹ ובווילנה על ידי "לשכת עזרא". במקביל לבתי הספר לבנות התארגנו קבוצות של משכילים, שלמדו יחד תולדות עם ישראל או תנ"ך.

הרפסת חוברות והפצתן

במשך עשרות בשנים שימשה ורשה מרכז להרפסת ספרים ליהודי מזרח אירופה (השלטונות הרוסיים התירו פרסום ספרים רק בעיר שבה ישב צנזור). היו בה בתי פרסום גדולים כגון אלה של יצחק גולדמן, של שמואל בן חיים, של יהודה אורגלברנד ושל אריה רוב פרידמן. בכירת פולין יצאו לאור ספרים ועיתונים יהודיים בשלוש שפות: עברית, אידיש ופולנית. רבים מהמשכילים בעיירות פולין באו לעיר רק כדי להדפיס בה את ספרם או כדי למצוא לו תומך. בשל המגבלות שהטיל השלטון הרוסי, ניתן היה להוציא בעיקר קבצים ומוספים ופחות עיתונות

7. על כך ראה מכתב לשכת ורשה ללשכת יפו, ר' בניסן תרנ"ג, וכן מכתב לשכת יפו ללשכת ורשה, כ"ז בניסן תרנ"ד, שם, A.35/9/6.
8. מכתב לשכת ורשה אל אחז העם, שם, A.35/3/1.
9. מכתב לשכת מצפה ללשכת ישרון, שם, A.35/10/8.
10. מכתב לשכת זרובבל ללשכת ישרון, שם. כאן נתקלו בקשיים כשל איסור השלטונות והעדר רישיון להקמת בית הספר.
11. מכתבי לשכת הלל ללשכת ישרון, כ"ב בשבט תרנ"ב, י"ב וט"ז באדר תרנ"ב, אצ"מ A.35/10/4. בבית ספר זה היו 85 תלמידות, ואולם גם כאן נתקלו כל הזמן בקשיים מצד המשטרה. על כך תכתובת ענפה: לשכת עזרא ללשכת ישרון, ו' בטבת תתכ"ג (1892.6.1), י"ז בכסלו תתכ"ג (18.12.1892), כ"ג באייר תרנ"ב, י"ב, י"ג וכ"ו בסיון תרנ"ב, שם, A.35/10/3.

יומית, רכר שקבע את אופיים הספרותי של כתבי העת, שהחדשות והדיווחים תפסו בהם מקום קטן. תנופה חזקה לפרסום ספרים ועיתונים יהודיים ניתנה בשנות ה-80 עם גל ההגירה הגדול לבירת פולין. רבים מהמהגרים היו יוצאי ליטא, שהתיישבו בעיר, ואלה הביאו עמם את תרבות הקריאה והפצת הספרים. רוב המגיהים וסוכני הספרים באו מקרב קבוצה זו.

ורשה שימשה גם מרכז להדפסת החוברות של אגודת בני משה. הדפסת חוברות והפצתן היו אחד מתחומי הפעילות החשובים של האגודה, כדרך לחינוך העם ברוח רעיונותיה.¹² היזמה להוצאת החוברות באה מהלשכות השונות, ו"לשכת ישרון" בוורשה דאגה לצד הארגוני של הדפסתן והפצתן. האישור הסופי ניתן על ידי לשכת "דרך החיים", הלא היא הלשכה שבאורסה. חוברות מיוחדות הודפסו באידיש כדי שתופצנה בקרב שכבות עממיות, ומטרתן היתה להסביר לציבור היהודי, שארגוניו מהווה תשובה לבעיות חומריות, אך את התשובה הלאומית אפשר למצוא רק בארץ ישראל.¹³ כן עסקו בוורשה בהדפסת חוברות על גלות ספרד, על ילדי העברים, הגדה של פסח¹⁴ ועוד.

הספרות היא הצינור האחד והמיוחד שעל ידה משפיעים כל העמים ועמוני ביחוד, את רוח לאומיותם על דור ההווה והנולד, עניני עם הספר היא מעולם.¹⁵

תוך כדי כך נוצרה בוורשה מעין שיטה ספרותית של הדפסת חוברות וולות,

12. כדי להמחיש את היכול הספרותי, נציין את כתבי העת העיקריים: בידישי: "זוארשעווערן יידישער קאלענדאר" (1881-1901), העורך – העשל אפלברג; "דער הויז פריינד", העורך – מרדכי ספקטור; "דיא יודישע ביבליאטעק" (1891-1895); "יום טוב בלעטלעך" (1894-1896), שהודפס על ידי פרץ; "קול מבשר" (1861-1872), ולאחר מכן "יודישע פאלקס בלאט" (1881-1890). בעברית: "האשכול" של יצחק גולדמן, "האסיף" של סוקולוב, "כנסת ישראל" של שפ"ר ו"הכרם" של אליעזר אטלס, וכמובן, כתב העת הוותיק והידוע "הצפירה", שיצא לראשונה ב-1862 על ידי חיים זליג סלוצנימסקי ומ-1875 החל לצאת ברציפות. כידוע, החל מ-1880 נערך על ידי סוקולוב, שנתן תנופה חדשה לעיתון. בפולנית: "יוטזשענקא" (1861-1863), שהוצא על ידי דניאל נייפלד, ומ-1866 "איווראעליטא". הפרטים לקוחים מספרו של יעקב שאצקי, געשיכטע פון יידן אין ווארשע, כרך 3, ניו-יורק 1953, מהפיקים הרנים בתולדות הרפוט, הספרות והעיתונות היהודיים בוורשה.
13. הוכרת בשם "איין ערנסט ווארט איבער דיא עמיגרציה נאך ארגענטינא". על כך ראה חוזר לשכת ורשה, אצ"מ A.35/4/1, וכן "ארגענטינא און פאלעסטינא", שעליה עברו פרידברג ושפ"ר. מכתב לשכת ישרון אל אחד העם, י"ח בטבת תרנ"ב, שם, A.35/3/1.
14. שם, A.35/11/11.
15. מכתב לשכת עזרא (וילנה) ללשכת ורשה, ר"ח טבת תרנ"ב, שם, A.35/10/3.

"ספרי אגודה", שקוממה נגדה את אנשי האסכולה הישנה, שראו בה זלזול במסורת הספרותית. החבורה שנתכנסה סביב "ספרי אגודה" נקראה קבוצת "המהלך החדש"¹⁶, ובראשה עמד בן-אביגדור, מזכיר אגודת בני משה בוורשה.

הוצאת "ספרי אגודה" פרסמה בשנים 1891-1894 גם את "לוחות אחיאסף" – לוחות שנערכו תחילה על ידי בן-אביגדור. לאחר זמן מה עזב בן-אביגדור את אגודת בני משה וייסד את הוצאת "תושיה"¹⁷. האישים שפעלו באגודה בעיר זו עסקו רובם ככולם בפעילות ספרותית: ד"ר אליעזר קפלן – ראש האגודה בשנים תר"ן-תרנ"ג, ד"ר דוב סטאווסקי – שעמד בראשה לאחר מכן, וד"ר שמריהו לוין – מנהיגה משנת תרנ"ה. משפרש ד"ר אליעזר קפלן מראשות האגודה, החל לטפל בהקמת הוצאת הספרים "אחיאסף". קפלן היה אחד משלושת הבעלים של ההוצאה, והשניים האחרים היו גלוסקין וכהן, גם הם חברי האגודה בוורשה. בשנת תרנ"ו מכרו הבעלים את החברה לקבוצה של אנשים, וכעורך נבחר אחד העם. הוצאת אחיאסף אורגנה מחדש על בסיס של חברת מניות, במגמה להדפיס ספרי היסטוריה, ספרות ותנ"ך, "כי אין להתכרה לשים לבה לריווח ההפסד אחרי כי מגמת החברים היא לא להרוויח כי אם להעשיר את ספרותנו בספרים טובים"¹⁸.

בין חברי ההוצאה בולטת שוב הקבוצה הוורשאית: שפ"ר, פרידברג וסטאווסקי.¹⁹ דובר אף על אפשרות שאחד העם יעבור לוורשה, כדי שיוכל לנהל את החברה כהלכה. יש לציין גם את פעילותו הספרותית הענפה של שפ"ר, שכתב מאמרים רבים, ערך את כתב העת להיסטוריה ולספרות "כנסת ישראל" בשנים תרמ"ז-תרמ"ח (8-1887), והחל מ-1888 עסק בתרגום ספר דברי הימים של גרץ לעברית.²⁰ הנה כי כן התרכזו בוורשה טובי סופרינו, כמאמרו של ד"ר מ. שטיין.

עם העברת מרכז אגודת בני משה לארץ ישראל חלה ירידה בפעילות לשכת

16. על כך ראה ג. שקד, הסיפרות העברית 1880-1970, תל אביב 1977, עמ' 219-222; וכן לוחות אחיאסף מאותה תקופה.

17. בן-אביגדור פרסם חוברת בשם "אחד העם ובני משה" בשנת תרע"ג ובה ביקורת נוקבת על האיש ואגודתו.

18. "מוזמן לזמן" א-ב, לוח אחיאסף תרנ"ח, אצ"מ A35/712.

19. ב-1898 הוקמה מועצה ספרותית שבין חבריה: שפ"ר, פרידברג, פוזנאנסקי, ד"ר יוסף לוריא, ד"ר ש. ביחאווסקי, ש.ה. לוריא ומ. פערשטיין. לרואי השכונן נבחרו: חנ. גינצבורג, מ. פרלשטיין ושרשנסקי. סטאווסקי היה חבר בהוצאה ושותף פעיל באספותיה. בשנת תרנ"ח הדפיסה ההוצאה ארבע עשרה חוברות: דברי הימים לעם ישראל, חלק ראשון; התורה והחיים, חוברות ר-ה; צוגף, מתברת ג; עד הסוף; דעת אלהים, חוברות ב-ג; ירמיהו, חוברת א; ספרות ישראל, א-ד. הנושאים נותנים מושג על הדרך שהתוותה אחיאסף לעצמה. מתוך רד"ח תברת אחיאסף, 1.5.1898-10.3.1897, שם, שם.

20. על אישיותו של שפ"ר ראה ספרו של י. מיזל, ר' שאול פנחס רבינוביץ, תל אביב 1943. רשימה מלאה של פרסומים, מכתבים, מאמרים וספרים, בעמ' 156-164.

ישורון כפרט, אך גם של לשכות רבות אחרות: פטרבורג,²¹ ליבוי,²² ניקולייב,²³ יפו ועוד. אולם למרות הרגשת הרפיון מונה לשכת וורשה בשנת תרנ"ד שמונה עשר חברים והיא אחת הגדולות, אם לא הגדולה מכל לשכות בני משה. כבית הספר "יהודיה" לומדות באותה תקופה מאה בנות, מחציתן בחינם, והלשכה יוזמת מבצע הגרלת פרסים למען ספריית "שער ציון" ביפו. הזוכים כפרסי ספרים שולחים אותם לספרייה,²⁴ ולשכת יפו חוננת ומדגישה, שהלשכה היחידה הנענית לקריאה לשלוח ספרים לספרייה היא זו שבוורשה.

בתרנ"ד הוחלט לכונן שני מרכזים באירופה (נוסף על זה שביפו), האחד במזרח – בוויילנה, והשני במערב – כברלין. המרכז החדש בוויילנה מתחייב להתייעץ עם הלשכות הגדולות – לשכת דרך החיים שבאודסה ולשכת ישורון שבוורשה.²⁵

ב. מנהיגותו של אחד העם והמרכז בוורשה בשנים תר"ן-תרנ"ג

מנהיגו האגודה חברי "בני משה"

אגודת בני משה עסקה בפעילות תרבותית, רוחנית וספרותית בהתאם לדרכו של אחד העם. מדוע, אם כן, הוא מכנה אותה ניסיון שלא הצליח? מדוע לא הצליחה האגודה להפוך לאלטרנטיבה לתנועת חיבת ציון, כפי שקיווה מנהיגה? אף על פי שאחד העם הקים את האגודה כאופוזיציה וכאלטרנטיבה לדרכם של חובבי ציון עד כה, אלטרנטיבה המעלה על נס את רעיון חינוך הדור והכשרתו ומעדיפה אותו על פני המעשה ההתיישבותי בארץ ישראל, גויסו חברי "בני משה" למעשה מתוך המנהיגות הלאומית הקיימת. אישים כמו שאול פנחס רבינוביץ, לוי-אפשטיין מוורשה, מנחם אוסישקין מיקטרינוסלב ויהודה נופך לא היו צעירים אנונימיים, אלא פעילים ותיקים בתנועת חיבת ציון, וברובם הגדול לא קיבלו את דרכו של אחד העם, ולפיכך גם לא יכלו להוות אופוזיציה למנהיגות הקיימת, כפי שהוא קיווה.

האגודה, שנוסדה סמוך לפרסום מאמרו "לא זו הדרך" על מצב המושבות בארץ ישראל, אמורה היתה לשמש מעין מצפון התנועה הלאומית, וזאת על ידי חשיפה

21. כעירנו "כמעט אין חו"צ ואין כ"צ", מודיע אידלסון מפטרבורג לאחר העם, אצ"מ A.35/5/6.
22. "החברה ירדה מטה מטה החברים נרדמים, אין אספות ואין מאספי אספות", שם, שם.
23. "כי בעירנו התורה מונחת בקרן זוית ורוחה הלאומי לא יוכל לפעם את יושביה היהודיים [...] מארבעה חברים זה כבר נשארו רק אנחנו השניים [...]". לשכת ניקולייב ללשכת ורשה, י"ז בכסלו תרנ"ג, שם, A.35/11/13.
24. ד"ח לשכת ישורון ללשכת עזרא, כנראה מתמוז תרנ"ד, שם, A.35/9/6.
25. מכתב חוזר מס' 5 מיפו, ר"ח אדר ב' תתכ"ה (תרנ"ד), שם, שם.

והוקעה של מעשים מוטעים ושל משגים. ואולם, חבריה פעלו מלכתחילה, וגם תוך כדי חברותם באגודה, למען המעשה ההתיישבותי, ולכן כבר בהתחלה נתגלה קרע בין המנהיג לבין מרבית פעילי האגודה. אחד העם הציע את דרך העבודה,

אשר תתנהל לאט לאט לא בערבוביא, לא ברעש ורעיון כי אם בזהירות ומתינות²⁶ וסבלנות, על פי סדרים וחוקים קבועים; אשר תקבץ על יד [כך במקור] מכל פנות העם את כוחותיו הפזורים והנרחים, ומדור לדור תלך הלוך וגדל בכמות, הלוך וחזק באיכות, הלוך וקרב אל המטרה, בפסיעות קטנות אבל בטוחות.²⁶

ואילו הפעילים דחקו במנהיגם לכוונם לעשייה, או כלשונו:

והנה ע"פ דברים שבק"פ ומכתבים פרטיים נוכחתי לדעת, כי בלבנות רבים מחברינו לא נקלט עוד הרעיון היסודי הזה כל צרכו, והם מתאוננים על מיעוט הפעולה באגודתנו ודורשים שיתנו לכל אחד איזו עבודה מוחשית.²⁷

בשל פער זה לא הובן אחד העם כהלכה, ורעתו לא התקבלה על דעת מרבית חברי האגודה.

גיוס מרבית החברים מבין פעיליה של תנועת חיבת ציון עורר קשיים רבים, שהכבידו על פעולתה של האגודה. בשאלת הדת²⁸ התעורר פולמוס כפול: בין חברי האגודה לבין עצמם, תוך ויכוח על נוסח השבועה של החבר הנכנס (על כך בהרחבה להלן), ובין חברי האגודה לחוגים ביישוב הישן ובראשם – פינס ובני חוגו. אם תנועת חיבת ציון הותקפה על ידי החוגים החרדיים בירושלים ובמזרח אירופה – אגודת בני משה על אחת כמה וכמה.

שנית, ההטרונגויות של חברי האגודה גרמה, בין השאר, לשינויים תכופים של התקנון, לנדידת המרכז מאודסה לזרשה באב תר"ץ ומזרשה ליפו בשנת תרנ"ג, ולפיצול המרכז החל משנת תרנ"ד (יפו, וילנה וברלין).

שלישית, האגודה סבלה ממצוקת מימון, שמנעה פעולה רחבת היקף. התביעות הכספיות מצד מנהיגי חיבת ציון ומצד ראשי "בני משה" כאחד הופנו שוב ושוב לאותו ציבור אנשים, שלא נמנו בדרך כלל עם בעלי ההון ועם התעשיינים היהודים במזרח אירופה.

26. כל כתבי אחד העם, ירושלים תשי"ט (להלן: אחד העם), עמ' ת"מ.

27. שם, עמ' תמ"א.

28. על כך בהרחבה אצל י. שלמון, "תהליכי קיטוב ביישוב היהודי בארץ במחצית הראשונה של שנות ה-90, אחד העם ובני משה – פינס והוגו", קתדרה 12, ירושלים תשל"ט (להלן: שלמון).

ולבסוף, בעיית חוסר המנהיגות. אף שאחד העם זכה ליוקרה ולהערכה מצד חברי האגודה, חסר היה כושר מנהיגות ורצון להפעיל את סמכותו. כבר בתרנ"א נואש, על פי עדותו, מהנהגת האגודה. זה היה ניסיונו הראשון והאחרון להנהיג תנועה, ובכל שנות חייו לאחר מכן נשאר הוגה רעות, בעל השפעה רוחנית בעיקר במזרח אירופה, אך לעולם לא נטל עוד חלק מעשי ופעיל בהנהלה הציונית. אפשר להניח, שבהקמת אגודת בני משה בתרמ"ט ביקש אחד העם להחליף את ההנהגה הקיימת של תנועת חיבת ציון. קריאה מדוקדקת במאמרו "דרך החיים",²⁹ שכתב באותה שנה ואשר שימש בסיס לאגודה, הובילה למסקנה זו. אחד העם מגדיר את מטרתיה באופן כללי ביותר, אך עם זאת רומז שתתערב בכל אחד מההבטים של החיים הלאומיים:

על כן חפשית תהיה האגודה במעשיה: ידה בכל, זמנה – עת לעשות, מקומה – כל פרץ וכל בדק. בקרבה פנימה עשה תעשה לה סדרים נכונים וקבועים, אך לא תוכל למנות ולהגביל מראש את פעולותיה בקרב העם והארץ.³⁰

מבחינה מעשית ורוחנית כאחד – המטרה היא כללית ומקיפה: "חנוך הדור והרמת התואר הלאומי לתואר מוסרי ממדרגה ראשונה".

גם דרך ארגונה ההירארכי של האגודה מעיד על מגמה זו. היא הורכבה לשכות-לשכות בערי רוסיה-פולין, וכן ביפו, כברלין, בפריז ובניו יורק, כשבראש כל לשכה עומד מנהיג, ובראש כולן הנשיא. אחד העם דאג למימון האגודה על ידי תשלום מס קבוע המוטל על חבריה, "לא פחות מאחד מחמישים מהוצאותיו והוצאות ביתו".³¹

נוסף לכל אלה מתח אחד העם ביקורת נוקבת על ההנהגה המעשית של חיבת ציון והציג את מהות האגודה כנוגדת לחלוטין כל מה שנעשה עד כה. בתרמ"ט התכוון, אם כן, אחד העם להקים אגודה, שתשמש אלטרנטיבה לדרכם של חובבי ציון עד אז. ואולם, עד מהרה הבין שהמשימה קשה מאוד ונרתע ממנה. מבחינה זו קולעת הגדרתו את האגודה כניסיון שלא הצליח.

29. אחד העם, עמ' תל"ח – תל"ט.

30. שם, שם.

31. שם, שם.

הנהגת ליטבת "ישורון" בוורשה תר"ן-תרנ"ג

תמוהה בעיני קביעתו של אחד העם:

[...] כל ימי קיומה נחשבתי בעיני הקהל כעומד בראשה. אבל האמת היא, כי עמדתי בראשה בפועל רק זמן קצר, עד עת לכתי לארץ ישראל בשנת תרנ"א, ואחרי כן נמצאה ההנהגה בידי אחרים, מתחלה בוורשה, ואח"כ ביפו, אלא שבהיותי נחשב למייסדה, הייתי בעיני האחרים גם כראש, אך במונח המוסרי כלבר.³²

כמעט כל משפט מהאמור לעיל, בעניין הנהגתו של אחד העם את אגודת בני משה דורש תיקון. ראשית, אחד העם נחשב מנהיג אגודת בני משה, וגם היה בתפקיד זה בפועל, דבר שמוצא את ביטויו בספר התקנות שנכתב בוורשה בעת האספה הכללית הראשונה בחמישה עשר באב תר"ן.³³ אחד העם היה לא רק מנהיג מוסרי, אלא גם מנהיג בפועל – עד להחלטתו על פירוקה בתרנ"ז, החלטה שלא התקבלה על דעת חברי האגודה ושהיתה למורת רוחם. חברי האגודה מוסרים למנהיגם דוחות במשך כל שנות קיומה, מתייעצים עמו ושוטחים בפניו את בעיותיהם ואת דעותיהם האישיות.

שנית, לא בתרנ"א אלא עוד בסוף תר"ן הוחלט שמרכז הפעולה, לפחות המעשי, יהיה בוורשה. החלטה זאת נתקבלה כנראה, משום ששם התרכזה הקבוצה הפעילה של אגודת בני משה ובראשה מנהיגה, ובשל היותה עיר גדולה, בעלת אוכלוסייה יהודית רבה ומרכז תרבותי יהודי. ההחלטה שוורשה תהיה מרכז פעולה – זמני לפחות – נפלה ערב צאתו של אחד העם לארץ ישראל, בחורף תרנ"א, כפי שהוא מציין בהערה³⁴ והיא לא שונתה עד אב תרנ"ג, משנערכה ביקורת מקיפה על דרכה של האגודה ועל מצבה הכספי.³⁵

לשכת ורשה היא שנתנה צביון מעשי לאגודה על ידי שורה של תקנות ותקנונים: "ספר התקנות" מחמישה עשר באב תר"ן, "משפטי הלשכה המרכזית",³⁶ שקבעו את דפוסי הפעולה ואת הסמכות של הלשכה המרכזית, וכן "תקנות הלשכה ישורון"³⁷ ובהם דפוסי ההתארגנות של הלשכה המקומית. תקנות אלו נשלחו ליתר

32. "נסיון שלא הצליח", שם, עמ' תל"ו.

33. ספר התקנות, ט"ז באב תר"ן, אצ"מ A.35/9/1.

34. אחד העם, עמ' תמ"א.

35. ספר התקנות, ט"ז באב תר"ן, אצ"מ A.35/9/1, תקנה ז'.

36. אצ"מ A.35/7/2.

37. תפקיד דומה מילאה ורשה גם לגבי תנועת חיבת ציון בשמשה לשכת משנה ללשכה הראשית באודסה. שם, A.35/9/1.

הלשכות. התקנות פירשו ופירטו את רצונו של אחד העם, כפי שזה מצא את ביטויו במאמרו "דרך החיים", ושהיווה, כאמור, כסיס לארגון האגודה, אך תוך כדי כך גם שינו ותיקנו את משנתו בהתאם לדרכם ולרצונם של חברי האגודה. כאן טמון הגרעין לאי ההבנה בין המנהיג לחברי האגודה, אי הבנה שככלה את התפתחותה. מהו הצביון הארגוני שנתנה הלשכה המרכזית כוורשה לאגודת בני משה? על פי ההנחיות שניתנו במאמר "דרך החיים" אורגנה האגודה באופן הירארכי וסמכותי. בכל עיר שבה לפחות חמישה חברים מתארגנת לשכה ובראשה מנהיג. המנהיג ושני יועציו נבחרים אחת לשנה, "עפ"י המנהיג נעשים כל חברי הלשכה, הוא בא בדברים עם הראש, ועושה ומצווה הכל בלשכתו ומוציא מקופתה, וכל החברים שומרים מצוותיו בעניני האגודה."³⁸ המנהיג מוסר לראש האגודה דין וחשבון על מעשיו, "כל מקרה נכבד יודיעהו תיכף, ואחת לשלשה חדשים ישלח לו חשבון כספי, התתום גם בידי היועצים ונקרא באוני החברים."³⁹ אם אין המנהיג נראה לחברי לשכתו, הם יכולים לשלוח לראש האגודה מחאה כחתימת לפחות שני שלישים מחברי הלשכה, ואחרי שלוש מחאות – עליו להתפטר ממשרתו. בראש כל הלשכות עומדת "עלייה" – זו שבאודסה – הנבחרת באספה כללית, ובראש העלייה – ראש האגודה ועמו חמישה יועצים. חמשת היועצים נבחרים לשנה אחת, אך ראש האגודה למשך שלוש שנים.

הראש הוא השליט בכל האגודה, הוא מצוה למנהיגים ולחברים והם עושים, בין דברים הנוגעים למקומם, בין לעניני האגודה בכלל; הוא מוציא מן הקופה הכללית לפי ראות עיניו, והוא גם משגיח על כל הלשכות ומנהיגיהן, מבקר מעשיהם, מעוררם על כל חסרון וטעות והם עושים הכל כרצונו.⁴⁰

אפשרות הדחתו של "הראש" היא דחוקה למדי ונעשית באמצעות מחאות של לפחות שני שלישים ממנהיגי הלשכות ובהסכמת רוב חבריהן. במקרה כזה הוא מחויב להצטרף, ואם לא תתקבל הצטרפותו – יחויב להתפטר. כספי הלשכה מרוכזים בידי הגזבר ובאים מתשלומי החברים, "אחד ממאה מהוצאות ביתו", ומתרומות חד פעמיות. מחצית הסכום עומדת לרשות הלשכה המקומית, ומחציתו נשלחת לקופה הכללית השמורה בידי גזבר כללי, לצורכי האגודה כולה. חמישית מסכום זה מושקעת בקרן בנקאית, ואין לראש האגודה רשות להשתמש בה. מבחינה פורמלית פעלה האגודה בהתאם להנחיותיו של אחד העם ועל פי המצע

38. ספר התקנות, שם, שם.

39. שם, עמ' ג'.

40. שם, עמ' ד', סעיפים ד', ה'.

האידיאולוגי שלו, כלומר, תחיית עם ישראל בארץ ישראל, העמקת הרגש הלאומי והיגיון הדור לערכי תרבות ומוסר לאומיים. ואולם מעשית התעורר ויכוח בין המנהיג לבני אגודתו סביב שאלת חובות החברים לאגודה. ויכוח זה הביא לתיקונים קלים כניכול במצע האגודה, שלאמיתו של דבר נתנו ל"בני משה" צביון שונה מזה שהתכוון אליו אחד העם. בוויכוח זה בא לידי ביטוי השוני הרב בין דרכו של אחד העם, הוגה הרעות המבקש לגבש דרך אופוזיציונית לדרכה של ההנהגה הרשמית, לבין דרכם של חברי "בני משה", שהיו ברובם שומרי מסורת, שנוהרו שלא לתת לאגודתם צביון חילוני, ואשר התפשרו עם המציאות והסכימו לקבל גם חברים שאינם שולטים בשפה העברית ושאינם אמורים להגשים את עלייתם ארצה. חברי האגודה התקשו לקבל את תפיסתו ברבר "עבודה ארוכה לדורות, אשר תתנהל לאט לאט, לא בערבוביא, לא ברעש וחפזון, כי אם 'בוהירות ובמתנתות' וסבלנות."⁴¹ הם חשו שהזמן רוחק ורצו לפעול במהירות.

מה הם השינויים שהוכנסו בתקנות האגודה באספה הכללית הראשונה? ראשית, הניסוח המתון – המצווה על החבר "לבלי התרחק הרבה בהליכות חייו ומנהגו ביתו מאחיזי בני עמו אשר בקרבם הוא יושב" – שונה כד: "[...] בעוד אשר חובת כל היא להיות מסור בלב ונפש אל הרעה הלאומית ולכלול את חייו בחיי האומה כלה ועליו להתקרב בכל יכלתו אל בני עמו."⁴²

שנית, התעורר ויכוח בעניין יחס החברים לדת. היתה קבוצה שביקשה לתת לאגודה אופי של אגודה דתית ממש, בנימוק "כי החקים הדתיים ושמירת המצוות המעשיות היו הנס להתנוסס וכלי המהויק ברכת הקיום להאומה הישראלית בכל ימי טלטולה ונדודה, על כן מהראוי כי יהיו נוהרים באותן המצוות, אשר היו בכח דברי ימי העם לחותם האומה הישראלית וכבן רצו החברים הללו להעמיד את חובות החברים על ארבע מצות יסודיות ועקריות." כלומר, בניגוד גמור להשקפתו של מחולל האגודה, אשר ראה במסורת היהודית אחד מערכי הלאום בצד ערכים אחרים, ביקשו אלה לתת לה צביון דתי, על ידי חיוב החברים במספר מצוות עיקריות. אולם זו היתה קבוצת מיעוט, ורוב החברים לא הסכימו לדבר וקיבלו את דעתו של מנסח "דרך החיים", "שיש להזהר שהליכות החבר ומעשיו יתאימו עם חוקי המוסר ונמוסי דרך ארץ", אם כי הרגישו והרחיבו מצווה זו: "לכבד את החקים הדתיים [...] ולבלי הקל גם בכבוד מצוה קלה או חמורה היא כעניי העם אשר סביבותיו [...]"⁴³

יותר מזה, כפרק הנוגע למטרות האגודה, כפי שניסחן אחד העם, נאמר שהאגודה תעמול לחב על העם את הקניינים הלאומיים שהם: "ארץ אבותינו

41. מילואים ל"דרך החיים", אחד העם, עמ' ת"מ.

42. פרטי הכרזים בספר התקנות, עמ' ב', אצ"מ A.35/9/1.

43. שם, שם.

וישובה, שפת אבותינו וספרותה, זכרונות אבותינו וקורותיהם, מנהגי אבותינו היסודיים ודרכי חייהם הלאומיים מדור לדור. באו חברי האגודה ושינו לחלוטין את ההגדרה על ידי הכנסת המלים "תורת ישראל, שפתו וחכמתו" במקום המלים "שפת אבותינו וספרותה".

גם בעניין השבועה התעוררה בעיה, וגוססו התבטחה "בשם אלוהי ישראל" שונה ל"באמונת לבבי ובשם כל היקר וקרוש לי הנני מבטיח" וכו'. כלומר, היו חברים שומרי מסורת שנרתעו משבועה דתית. כמו כן התעורר ויכוח בעניין אופי החברים שיתקבלו לאגודה. אחד העם, שרצה שלאגודה תצטרף האליטה התרבותית והלאומית של העם, קבע שלאגודה יתקבל רק בן עשרים וחמש שנה ומעלה, "ישר דרך ומשכיל ונכבד ויודע לקרוא ולהבין עברית". באו חברי האספה הראשונה ומיתנו את דרישותיו, וקבעו שלעתים יתקבלו אנשים מצוינים, אף שלא מלאו להם עשרים וחמש שנים או שאינם יודעים עברית, ובלבד שיקבלו עליהם ללמוד את השפה בהמשך הזמן. לכאורה, תיקון קלוז למעשה – היתה ידיעת הלשון העברית סימן מובהק ליהודי לאומי בעל השקפת עולם חילונית, ותיקון זה אפשר קבלת חברים שלא ענו על הדרישות של אחד העם. כך קיבלה האגודה אופי שונה. אחד העם היה שותף להחלטות הללו, וניסיונו בתקופות מאוחרות יותר לתאר את עצמו כמעין סמכות מוסרית הצופה מרחוק במהלך האירועים איננה מבוססת על המציאות. תביעותיהם החוזרות ונשנות של חברי האגודה לקבל ממנו הנחיות נתקלו בקיר אטום. ככ"א בכסלו תרנ"ב כותבת לשכת ישרון אל אחד העם:

כמעט כל האחים דורשים עבודה לבר עבודה הפה אשר כל אחד בין מכיריו. ואתה אחינו הנכבד עיני כלם בשואות אל המרכז ועיני כל המרכז בשואות אליך כי תורם הדרך ילכו בה ואת המעשה אשר יעשו.⁴⁴

הבקשה חוזרת ונשנית, והיא נושא לדיונים בלשכות השונות. ומה תשובתו של אחד העם?

[...] במכתבכם הראשון תאמרו כי החברים דורשים עבודה, והנה אמנם, לא אכחז, הדרישה הזאת כבר היתה לי לזרא, כמה פעמים השתדלתי לבאר לאחינו כי לא לכך נוצרה אגודתנו, שתהיינה ידי החברים מלאות עבודה כל הימים, וכי אם גם נשב כולנו ימים ושנים בלי כל עבודה, ורק פעם אחת בכמה שנים יהיה הפך באגודתנו לצורך המטרה הכללית – דיינו.⁴⁵

44. שם, A35/3/1.

45. מכתב אחד העם אל ההנהלה בוורשה, ג' בטבת תרנ"ב, אחד העם, עמ' תמ"ג.

גישתו של אחד העם לחברי האגודה היא רבת סתירות. מצד אחד הניח במאמרו "דרך החיים" את היסוד לאופי ההירארכי שלה, כאשר הוא עומד בראש הפירמידה, כפי שגם נקבע במפורש בתקנותיה של האגודה בעת האספה הכללית בוורשה. מאידך סירב בתוקף לכונן את פעולות האגודה באופן שוטף, וכן לא ניסה להבין את צורכיהם של בני משה ואת מניעיהם בעת הצטרפותם לאגודה. הוא נטע בלב החברים הרגשה של רפיון, וכבר בשלב מוקדם מאוד – בתרנ"ב – כתב על פירוקה האפשרי:

[...] כי כבר נלאיתי לראות את מצבנו הרע והמסוכסך, את אי הסדרים והקפאון השורר גם בקרבנו, והחלטתי לשים קץ לכל אלה בפעם אחת, לקומם חרבותינו ולהעמיד את עניננו על בסיס נכון, או אם אי אפשר הדבר – למה זה נעמול לשוא והועיל לא נועיל?⁴⁶

הוא הבין את האופי ההטרונגי של חברי האגודה, שכל אחד "קוה למצוא בה מה שלבו תפץ", כלשונו, אך לא רצה, או חסר היה תכונות של מנהיג, להשתמש בקבוצה זו של אנשים, שאכן היוותה אליטה מנהיגותית בעלת תודעה לאומית מפותחת, למען המטרות הרוחניות שהציג. שהרי, הרצון המשותף שלו ושלםם לשנות את מעמדה של התנועה הלאומית בקרב העם היהודי ולהופכה מנוף לפיתוח החיים הלאומיים ולהגשמתם המלאה יכול היה לשמש מכשיר רציני יותר, מכפי שהיה הלכה למעשה.

בלשכת בני משה בוורשה התעוררה שאלת העבודה המעשית בכל חומרתה, הן על ידי חברים שלא יכלו ללכת בדרכו של אחד העם ולשנות את דרכם, והן על ידי המנהיגים, שטענו שמעמד האגודה פוחת והולך, משום שהיא תניב פרי רק לאחר שנים מרובות, ובינתיים פועלים אנשי המעשה וקובעים את דרכו של היישוב והמעשה ההתיישבותי בארץ ישראל. דברים גלויים בעניין זה כתב אליעזר קפלן, שעמד בראש לשכת ישורון בתקופה זו:

הן עבודה רוחנית לא תוכל להראות פעולתה מיד ולעומתה מעשים חמריים (מודגש במקור) תוצאותיהם נראות לעין בזמן קרוב אם לטובה ואם לרעה. ובכן בטרם שנספיק אנחנו בעבודתנו הרוחנית להרים את כבודה של א"י [...] הנה בעלי המעשה כמעשיהם הבלתי מסודרים והמפריעים ישפילו כבודה עוד יותר. בטרם יעלה בידנו לעשות בחומה הנה יחרטו המה גם את היסוד. אמנם אגדתנו לא תהי עוד אז אחראית בער מעשיהם המקולקלים אבל הלא לא הרעיון נברא כשביל האגדה כ"א להפך" ומה בצע כי תהי האגוד' נקיה מכל

46. מכתב אחד העם אל לשכת יפו, ה' באלול תרנ"ב, אחד העם, עמ' תמ"ג-תמ"ד.

חטא ואחרים [הדגשה במקור] יקלקלו להרעיון [הדגשה במקור] אשר למענו תעבוד גם האגדה ומטרתה ממנה והלאה?⁴⁷

לנוכח קשיים אלה הציע אחד העם להפריד את המעשה מהעבודה הרוחנית ולהעמיד את האגודה על בסיס של חינוך רוחני ומוסרי בלבד, ובמקביל, להתיר לחבריה לפעול בענייני מעשה. רעיון זה נתקבל בברכה בין אנשי המעשה שבאגודת וורשה, והם גילו את דעתם:

כי עם השינוי הזה נגולה אכן כבדה מעל לבם ותחת אשר עד הנה היו ידיהם אסורות יוכלו עתה לעשות כנפשם טבעם. ראיתי ונכוחתי, וכותב אליעזר קפלן, כי הרעיון הזה ליבד אגדה מנעונית [ההדגשה במקור] לוקח את לבותיהם.⁴⁸

ברור שהפתרון שהציע אחד העם פירושו, למעשה, ייסודה של אגודת חיבת ציון חדשה. פתרון זה לא נתקבל על דעת אליעזר קפלן, ששאל מה טעם להקים עוד אגודה, כשאגודת חובבי ציון פועלת ממילא, מה עוד שחברי האגודה המשיכו לפעול בשורותיה כאנשים פרטיים במקביל לחברותם ב"בני משה". לדעתו, נוטים חברי האגודה לפעולה מעשית, משום שנכל כתבי האגודה לא מצאו כל שיטה המורה להם דרך פעולה. אליעזר קפלן, מתוך יראת כבוד והערכה עמוקה לאחד העם, לא האשימו על כך. אולם בריקת שיטתו הרוחנית של אחד העם ומאמריו "אמת מארץ ישראל", "לא זה הדרך" ועוד מראה, שמרובה בהם השלילה על החיוב, הביקורת על ההצעות הקונסטרוקטיביות. השיטה הביקורתית היא שגרמה לכך, שחברי האגודה נמצאו אוכזרים ולא הבינו כיצד בעצם עליהם לפעול. עם זאת, לא ידעו להצביע על שורשי הקרע. אליעזר קפלן הציע להעמיק את העבודה הרוחנית והחינוכית בקרב חברי האגודה, עבודה שתחזק גם את המשמעת וגם את ההכרה בחשיבותה של העבודה הרוחנית. הצעה זו נראית מגוחכת למדי כהתחשב באופי חברי האגודה. שפ"ר, למשל, היה מפעילי תנועת חיבת ציון עוד קודם שהתנועה התארגנה רשמית. הוא החל את פעולתו כעזרה לנפגעי פרעות 1881, שימש מזכיר התנועה בוורשה, השתתף בוועידותיה של חיבת ציון והיה חבר במשלחות להו"ל, יזם מפעלים לגיוס כספים כגון מכירת תמונות מונטיפיורי וכתב גם מאמרים רבים הקשורים ברעיון הלאומי. האם אותו רצה אליעזר קפלן לחנך? האם אפשר שאיש כמותו יעסוק בעבודה עיונית בלבד וישאיר מאחוריו כל עבודה מעשית? ספק גדול. ושפ"ר אכן הותקף על ידי אנשי האגודה, ובעיקר על ידי לשכת עזרא

47. מכתב אליעזר קפלן אל אחד העם, י"ט בסיוון תרנ"ב, אצ"מ A.35/3/1.

48. שם, שם.

בווילנה, על המשך פעילותו בתנועה הכללית ובגין נסיעותיו המרובות לחו"ל למען הפעולות בארץ ישראל.⁴⁹

כנגד דעתו של אליעזר קפלן היו חברים בלשכת ישורון, אשר הכינו שאי אפשר ללמד ולחנך את חברי האגודה, רובם אנשים בוגרים ומעוצבים מבחינת השקפת עולמם. הם הציעו לחזור ולאמץ את ההגדרה הכוללנית של האגודה, כפי שהיא מופיעה במאמר "דרך החיים": "ידה בכל, זמנה – עת לעשות, מקומה כל פרץ וכל בדק בחיי האומה." הם קיוו לאפשר בזאת לחברים לפעול למען העניינים החומריים של היישוב. הם התנגדו להפרדה בין ענייני המעשה לבין ענייני הרוח, שמא תחלש ותתפרד האגודה עוד יותר.

במכתבו לאחר העם התקיף בן-אביגדור את ההנהגה בוורשה, שאנשיה טרודים כשכירים מבוקר עד ערב, ואינם מסוגלים בשעת לילה, שהם מקדישים לענייני האגודה, להנהיג את האגודה כיאות ולהגדיל את כוחה.

אנחנו פה איננו מסוגלים להנהיג (וההרגשה במקור) את האגד'. המנהיגים דרושים להיות הוגי-רוח כאמת, בעלי רעיון גדולים ואנשים היכולים להיות למופת לכל החברים בעמק שכלם הכביר, בהשכלתם הגדולה הרחבה, וככה גם כמצותיהם התרומיות בתור אנשים פריטים.⁵⁰

אחד העם האשים את חברי האגודה, שמצאו בה מה שלבם הפץ, כל אחד על פי דרכו ושיטתו, ושהביאו בכך לפירודה. אולם, לאמיתו של דבר, נבע הדבר מההגדרה שלו עצמו את האגודה, הגדרה שיש בה אלמנטים סותרים ומנוגדים. מצד אחד, זו אגודה רוחנית בלבד, הפועלת למען העמקת הערכים הלאומיים בקרב העם באמצעות העבודה החינוכית, ומאידך ניתנה לה הגדרה כוללנית מאוד, המאפשרת את התערבותה בכל אחד מההבטים הלאומיים: "ידה בכל, זמנה – עת לעשות, מקומה – כל פרץ, כל בדק בחיי האומה."

המגוון הרב של חברי "בני משה" וחילוקי הדעות ביניהם מוצאים את ביטויים המעשי בתיקון ובשינוי תדיר של תקנות האגודה. לאחר התוספות והתיקונים שנעשו על ידי לשכת וורשה שפורטו לעיל, שבו והתקינו ספר תקנות חדש בעת העברת המרכז ליפו בתרנ"ג, ולבסוף קיצרו אותו והעמידו את מטרתיה על שלושה סעיפים. במקום הסדרים המדוקדקים והמפורטים שקבעו אנשי וורשה בתרנ"א, הוחלט בתרנ"ג שלא להרבות בחוקים, "כי אם יניחו לחברי כל מקום לנהל ענייניהם המקומיים, על פי מצות ב"מ (וההרגשה במקור), לפי צרכי המקום."⁵¹

49. מכתב לשכת עזרא אל אחד העם, ב' בניסן תרנ"ב, שם, A.35/3/2.

50. מכתב בן-אביגדור אל אחד העם, כ' בסיוון תרנ"ב, שם, A.35/3/1.

51. שלושת העיקרים הודפסו על גבי תעודת חבר שניתנה לחברי בני משה, שם, A.35/7/7.

אולם, האיריאל הרוחני היה ונשאר תחייתו הלאומית של העם על ידי הקמת מרכז עברי בארץ ישראל, מרכז רוחני שיהווה מקור השראה וקשר לעם בתפוצות. נראה שאגודת בני משה לא הצליחה להפוך למפלגה מרכזית בתנועת חיבת ציון או לשמש לה אלטרנטיבה, בשל ליקויים בהתארגנותה ובשל היסודות הסותרים שעליהם הושתתה. אגודה זו אמורה היתה לאגד בתוכה את מיטב הכוחות הרוחניים של העם, ולפעול הן למען תחייתו הלאומית בארץ ישראל והן בכל תחומי המעשה הלאומי. חוסר יכולתו או רצונו של אחד העם לשמש מנהיג העונה על צורכי בני אגודתו, אי ההכנה המתמדת ששררה בינו ובין רבים מחברי "בני משה", וכן הצטרפותם של רבים מאנשי המנהיגות הקיימת, שפעלו שנים רבות בשורות חובבי ציון למען המעשה ההתיישבותי בארץ ישראל – כל אלה גרמו לכך, שאגודת בני משה, אף שכללה את מיטב הכוחות הלאומיים דאז, היתה ונשארה קבוצה קטנה, שלא מנתה מעולם, על פי הערכתי, יותר ממאה וחמישים איש.⁵² האגודה הצליחה להתפרש על פני מספר גדול יחסית של ערים ברוסיה, והיו לה נציגים בודדים בצרפת, בקנדה ובאמריקה, ובסך הכול כשלושים סניפים. ברוב הערים היה מספר החברים מועט, לעתים אחד או שניים. המרכזים הגדולים, שמנו יותר מחמישה איש (המינימום הנדרש להקמת לשכה), היו: לובלין, פינסק, ורשה, אודסה, וילנה, פולטובה, ברלין, דינבורג והחל מ"תרנ"ג – יפו. כמו בתנועת חיבת ציון כך גם באגודה זו שימשו הערים אודסה, ורשה, וילנה ויפו מרכזי פעולה עיקריים, כאשר באודסה מתרכזים המנהיגים ומובילי הדרך, ובורשה – המבצעים. בעיית העבודה המעשית היומיומית התעוררה גם בשורות האגודה, על ידי אותם חברים שפעלו למען היישוב בארץ ישראל מאז הצטרפותם לתנועה הלאומית, אך גם מחוצה לה, על ידי מנהיגי חיבת ציון באודסה, ובראשם לילנבלום. האחרון התקף את שיטת המרכז הרוחני והעבודה החינוכית והטיף לעבודה מעשית ומהירה ככל האפשר בארץ ישראל. הוא ראה כדאגה את הפילוג בתנועת חיבת ציון ובתוך הוועד האודסאי, שנוצר בין השאר גם עקב הקמתן של אגודות "בני משה" ו"המזרחי".

52. אחד העם מציין שהיו מאה חברים (אחד העם, עמ' תמ"ב). על פי דיווח של אנשי לשכת ישרון אל אחד העם בא' בכסלו תרנ"ב היו 123 חברים (אצ"מ A.35/3/1). מספר החברים, המצוין בדו"ח מפורט של שמות הלשכות והחברים, שהוכן אף הוא כנראה על ידי לשכת ורשה, עומד על מאה עשרים ותשעה (ללא תאריך, שם, A.35/9/6). ההערכה שלי, שהיו באגודה מאה וחמישים חברים, מבוססת על כך שלשכת יפו חסרה בדו"ח, וכה היו לפחות עשרים חברים. ייתכן שבדו"ח חסרים דפים.

ג. "בני משה" ומנהיגות חיבת ציון

משבר טיומקין

בעת שאגודת בני משה החלה לארגן דפוסי פעולה קבועים ולהרחיב את שורותיה, כאותה עת עצמה פרץ המשבר הגדול בוועד הפועל של חובבי ציון ביפו, שהיכה כתדרמה את העולים ואת מנהיגי התנועה כאחד, והביא לסגירת שערי הארץ על ידי ממשלת תורכיה. אנו לא נעסוק בפרטיו החורגים מענייננו,⁵³ אלא בהשפעתו על אגודת בני משה ועל יחסיה עם מנהיגות חובבי ציון.

המשבר הכיך את מנהיגי "בני משה", בעיקר לאור העובדה שטיומקין היה חבר באגודתם. החוזרים והמכתבים שיצאו באותה תקופה מלשכת ישרון⁵⁴ עסקו הרבה בכעיה זו, והחברים הוזהרו לשמור לשונם, פן יתנו פתחון פה להאשימם כי הם מתנגדים לוועד האודסאי, שטייב להחזיר את טיומקין לראשות הוועד ביפו. אנשי ורשה חזרו ודרשו מאחד העם לברר באודסה את עניין כלכול הכספים על ידי טיומקין, ולעשות ניסיון להחזיר חלק מן הכספים שנלקחו מן העניים. אחד העם השתדל להתחמק מבירור העניין – "השאירו הדבר על הפרק מאפס עצה ותושיה", בעוד שאנשי ורשה ביקשו ללבן את השאלה לנוכח ההתקפות הלא פוסקות של חברי הוועד ביפו, פינס ובן-טובים, "שעינם צרה בנו ובאגודה." לדעת חברי לשכת ורשה, היו שניים אלה גם אחראים לתוצאות ההרסניות של קניית הקרקעות המבוהלת בארץ ישראל, ולכן ניסו לגולל את האשמה על ראשו של טיומקין, "איש ישר אך גם תם", ולהפוך את העניין למנוף כנגד האגודה כולה. מעמדם של "בני משה" במאבק זה לא היה נוח בשל חשאינותה של האגודה. חבריה היו מנועים מלהשיב בפומבי למאשימיהם, בעוד שפינס ובן-טובים עשו ככל יכולתם להשיצם ולהוקיעם. חברי לשכת ישרון תבעו לחשוף את האגודה (שהרי ראשי חובבי ציון ידעו ממילא על קיומה), כדי שיוכלו לנחל מלחמה הוגנת במתנגדיהם בוועד הפועל ביפו ובאודסה, ואילו אחד העם השתדל להרחיקם מזירת הוויכוח, בטענה שקיום האגודה וטובתה דורשים מדיניות זו.⁵⁵

53. על כך בספרי זכרונות רבים כגון משה סמילנסקי, זכרונות, כרך שמיני, תל אביב תרצ"ב, עמ' 48-66; משה סמילנסקי, מאמרים, כרך שנים עשר, תל אביב תרצ"ז, עמ' 139-146; מרכיב בן-הלל הכהן, מערב עד ערב, חלק ב', וילנה 1904; מכתבי ברזילי להנהגת "בני משה", מימים ראשונים, תל אביב תרצ"ד (להלן: מימים ראשונים), כרך א', עמ' 171-174, 239-240, 291-296.

54. מכתבי לשכת ישרון אל ראש האגודה, א', ג', י"ב וכ"ז בכסלו תרנ"ב, אצ"מ 35/3/1.

55. על כך ראה מכתב לשכת ישרון לראש האגודה, ט"ז באדר תרנ"ב, שם, שם. בעיות אלו נידונו בשורה של מכתבים מאת לשכת ישרון אל אחד העם בטבת, כשבט, באדר ובניסן תרנ"ב, שם, שם.

לשכות אחרות של "בני משה", כמו גם ריונגוף, הציעו אף הם שהאגודה תחשוף את עצמה לנוכח ההתקפה שבאה בעת ובעונה אחת מצד חברי הוועד הפועל ביפו ומצד מנהיגי הוועד האודיסאי באודסה, ובעיקר לילנבלום (על כך להלן). פינס ניצל הזדמנות זו לנגח את האגודה, שהיתה לצנינים בעיניו, הן מהבחינה האידיאולוגית והן משום שהושפל אישית כשגורש משורותיה. אחר העם התנגד להחלטת הוועד האודיסאי להפקיר בידי הבארון ופקידיו את קניית הקרקעות בארץ ישראל ולאסור על הוועד הפועל ביפו לעסוק בכך. גם חברי הוועד הפועל ביפו התנגדו להחלטת ההרחיק את טיומקין מפעילות ולהעביר את עניין קניית הקרקעות לידי הבארון. מדיניות זו תהפוך את הוועד ביפו "לכולל ירושלמי חדש, תמונת חלוקה קטנה", לגוף קטן וחסר אונים שאין לו כל השפעה על ענייני חיבת ציון. "כי באמת אין לנו כל צורך בקפה של צרקה חדשה. רב לנו קפות כאלה בארצנו, אנהנו הפצים כי יהיה לנו מרכז בארצנו, מרכז לאמי, מרכז אשר על אורו יתפרצו והאירו את כל ענייני אחינו."⁵⁶

חובבי ציון בוורשה האמינו שחשיפתה של האגודה גם תקל עליה להרחיב את שורותיה.⁵⁷ בעיה זו המשיכה להטריד את מנהיגי "בני משה", עד שבסיוון תרנ"ג הודיעו לאחד העם באופן חד משמעי: "באנו לירי הסכמה כי נחזק וטוב גלגות את פני הלוט מעל אגד" ולפרסם ברבים עקרי יסודותיה.⁵⁸

בעוד אנשי לשכת וורשה ויפו מנסים לתמוד באחד העם במלחמותיו הפוליטיות, השתדל מנהיגם להרחיקם ככל האפשר מהזירה וביקשם, באמצעות זלמן אפשטיין,⁵⁹ לא להתערב בענייני הוועד האודיסאי. הרגשתם של חברי "בני משה" באודסה היתה קשה, בעיקר משום שטיומקין, חבר אגודתם, הצטייר כאשם העיקרי במאורעות תרנ"א, והם טרחו והרגישו "אם כי לא בתור אח", כי הוא נכשל והכשיל את הרבים והמיט אסון על ראש כל חובבי ציון.

כאן שוב באה לידי ביטוי מערכת היחסים רבת הסתירות בין המנהיג לחברי האגודה. מצד אחד ביקש להיעזר בהם והופיע בוועד האודיסאי כמנהיג שמאחוריו אגודה הכוללת את מיטב חובבי ציון, אך למעשה סירב לשתפם בהחלטותיו,

56. מכתבם של חברי לשכת יפו (חתומים: לוי אפשטיין, אהרן אייזנברג, ישראל בלקינד, יהודה גרובסקי, י. ברזילי) אל לשכת ורשה, ט' באלול תרנ"א, אצ"מ A.35/10/1. וכן מכתבי "בני משה" ביפו אל אחד העם, אב תרנ"א, מימים ראשונים, א' עמ' 171-174.
57. מכתבים על סכך הבעיות שנוצרו ביחסי "בני משה" עם הוועדים ביפו ובאודסה מאת אליעזר קפלן אל יהושע ברזילי, י"ב וכ"ט בתמוז תרנ"ג, 17.8.1891, י' בסיוון תרנ"א, אצ"מ A.35/22/1. וכן חוזר הלשכה בוורשה ליפו, ו' באייר תרנ"ב, שם, A.35/22/1.
58. מכתב לשכת יסודון אל אחד העם, י"ט בסיוון תרנ"א, אצ"מ A.35/3/1. הרבר נעשה באופן רשמי לאחר העברת המרכז ליפו בתור הנקרא "הכחשה ומודעה" החתום ע"י ר"ר שטיין, מנהיג "בני משה" ביפו.
59. מכתב מאודסה, כנראה חתום ע"י זלמן אפשטיין, כ"ח באדר תרנ"ב, אצ"מ A.35/10/2.

ומכתביו בעניין יחסיו עם הוועד האודסאי מעורפלים ביותר. לכאורה, מתמיה הדבר שרווקא חבר אגודת בני משה – טיומקין, מונה למנהיג הוועד הפועל ביפו, והוא זה שהביא לבהלה ולמהומה במחנה חובבי ציון במבצע קניית הקרקעות הבלתי מבוקרת. ואולם אין פלא בכך, שכן חברי "בני משה" התקבצו, כאמור, מבין הפעילים שכתנועת חיבת ציון – המעשיים והלא מעשיים, שומרי המסורת והחילוניים כאחד.

הפולמוס בין אחד העם לילנבלום

גם אחד העם וגם לילנבלום מציינים בתפיסתם הלאומית את מצבם העגום של היהודים, שחרלו להאמין בשליחותם המוסרית ובתכלית קיומם כעם נפרד בגולה. לדעת אחד העם נבע מצב זה מהאמנציפציה, שגרמה ליהודים להפסיק להאמין בעצמם כעם סגולה, ומשוו נכשלה מצאו עצמם ללא אמונת אבותיהם. לדעת לילנבלום, נבע המצב מהתרופפות הרגש הרתי, שנטע ביהודים את אמונתם בעליונותם המוסרית. לעומת זאת נחלקו אחד העם וילנבלום כאשר לפתרון בעיית הקיום הלאומי של היהודים.⁶⁰

הפולמוס בין אחד העם ובין לילנבלום, שהגיע לשיאו כתרנ"ב, נסב על שאלת מקומה של ארץ ישראל בהקשר הלאומי הרחב והיחס לגולה, ומכאן, גם על שאלת מקומה של האנטישמיות כגורם בלאומיות היהודית. בעוד הראשון דוגל בעבודה חינוכית בגולה, כשהמטרה היא מרכז רוחני בארץ ישראל, חתר לילנבלום לזרז ככל האפשר את הבאתם של יהודים רבים לארץ ישראל, מתוך תפיסתו שהלאומיות מבוססת על האנטישמיות וכי ללא שנאת ישראל לא היתה קמה תנועת חיבת ציון. הוויכוח ביניהם לא היה אידיאולוגי ותיאורטי בלבד. הוא התחיל כוויכוח פנימי עוד בראשית התארגנותו של הוועד האודסאי, עבר לדפי העיתונות, והפך ליריבות אישית, שנמשכה עשרים שנה, גם לאחר הופעתם של הרצל ושל הציונות המדינית.

מאחר שאחד העם היה חבר הוועד האודסאי החדש, וככזה היתה לו השפעה על החלטותיו, קיבל הוויכוח אופי פוליטי. לילנבלום התלונן שחברי "בני משה" אינם מסייעים לו בקבלת הרישיון לוועד החדש, בשל היותם "מעדת ה'כונהנים' או 'תלמידי עזרא ונחמיה', שהרעיון והרוח בעבודת היישוב אצלם עיקר והמעשה טפל."⁶¹ חברי "בני משה" השיבו לו, שאחת היא להם אם הרישיון יתקבל אם לאו.

60. סיכום ממצה של הנושא במאמרו של ש. בריימן, "הפולמוס בין לילנבלום לבין אחד העם ודובנוב", שיבת ציון, א', ירושלים תש"י. כאן התרכזתי בוויכוח כפי שהופיע בשנות ה-90, משום שיש לו השלכות על מעמדה של אגודת בני משה.

61. מ.ל. לילנבלום, "דרך לעבוד גולים" (ש. בריימן, מהדיר), כתבים אוטוביוגרפיים, כרך שלישי, ירושלים תש"ל, עמ' 69.

לילנבלום התנגד לקיומה של אגודת סתרים שהיא מקור לשחיתות, והאמין בפעולה ציבורית פתוחה ופומבית. ללילנבלום, שעמל קשות למען חיבת ציון מראשיתה והיה אחד מעמודי התווך של התנועה, היה אינטרס לאחד את פלגיה ולפעול כגוף אחד למען מטרותיה, בעוד שאחד העם ו"בני משה" היו פלג אופוזיציוני, שביקר בחריפות את פעולות חובבי ציון והתנגד למעשיו. אחד העם המריץ את חברי האגודה להקים בתי ספר ומוסדות תרבות אחרים בגולה, כמגמה להכשיר את הדור לקראת הקמת המרכז הרוחני בארץ ישראל, בעוד שבעיני לילנבלום נראתה עבודת התרבות שולית אם לא מיותרת לעומת הצורך הרחוף ליישב בארץ ישראל את המוני היהודים הסובלים בגולה. אחד העם האמין, שהגולה תתקיים לאורך זמן ושהישוב היהודי בארץ ישמש מרכז רוחני לה, בעוד שלילנבלום האמין שקיומו של עם ישראל בגולה בלתי אפשרי, וכי אותם יהודים שלא יעלו לארץ ישראל יתכללו לבסוף.

חלק מחברי "בני משה" תמכו בפולמוס זה באחד העם. בני לשכת עזרא מצטטים במכתבם את "השקרן והמשוגע" לוינסקי, האומר על לילנבלום "אחת היא לי מה שיהיו שמה בני ישראל, ואם גם יקבלו עליהם כהיונתם שמה רת מחמד אהפוף שיהיו בא".⁶² הכותב מציין, שאינו מאמין שהדברים אכן יצאו מפיו של לילנבלום, אך מצביע עליהם כמתאימים להלך מחשבתו. הוא מאשים את בעלי המעשה, שהם חפצים בסתר לבם שהגזרות תתחדשנה ושהיהודים לא ימצאו להם מנוח בארצות מגוריהם, על מנת שיבואו להתיישב בארץ האבות. אנשי לשכת עזרא מדווחים למנהיגם על ההתנגדות להקמת בית ספר לבנות בוויילנה מצד מעריציו של לילנבלום, שטענו "למה לכם לעמול לריק ולכלות את כחכם ללא יועיל?"

[...] הרבר הזה טוב מאד ומי יכחיש זאת, אכל מעשיכם זה דומה בעיני כמי שמעמיד כלי בית שונים בשער האשפות – לא פה המקום – אבל רק שמה בא"י נאה ושמה יאה ליסד דברים כאלה אבל לא כח"ל. והאיש חו"צ אמיתי ועתה בכל זאת נמנה על ידינו בין המורים בבית הספר ומסור לזה בכל לבו ונפשו.⁶³

במאמריהם מותחים זלמן אפשטיין ואחד העם ביקורת נוקבת על עשר שנות מעשה בארץ ישראל, שעברו ללא כל הכנה ומחשבה מוקדמת.

62. מכתב לשכת עזרא אל אחד העם, ב' בניסן תרנ"ב, אצ"מ A.35/3/2.

63. שם, שם.

בימים הראשונים להתנועה, לרגלי סבות צדדיות, התלקטו דרך מקרה איזה עשיריות משפחות מרוסיא ורמיניא ויתנחלו בא"י. שום מחשבה קודמת לא היתה בכל תקופת הישוב ההיא, [...] ומה הגנו רואים אחרי ענור הרבה שנים? אלפי הרבבה אשר יפור כאפר אחד מגדולי הנדיבים, פרוטות חובבי ציון אשר סוף סוף הלא התלקטו לסכום נכבד, הכל נכבלע בתחום "הישוב" ההוא, [...] אין לנו אף קולוניא אחת עומדת כרשות עצמה, אשר תושביה ישימו פניהם רק להאדמה אם כל חי, בלא התערבות 'עסקים', ולא יפשוטו יד לתמיכה.⁶⁴

האשמים במצב זה הם העולים שהגיעו ללא הכנה מוקדמת וללא אידיאולוגיה מבוססת. "ארץ ישראל איננה גרועה מכל הארצות, זאת ידענו כלנו, והאסון מונח רק בהבאים, בתכונותיהם, בהסרוך כל סדר ומשטר, באופן חייהם אשר לא יתאימו לחיי אבר פשוט והגון." אשמים גם מנהיגי חיבת ציון, אשר רואים בארץ ישראל פתרון כלכלי לעניי היהודים המבקשים לחם:

חבת ציון היתה לסופרינו יועצינו מטיבינו לשאלת פת לחם, לשאלה איקונומית, כאלו באמת הדעה ההיסטורית הזאת תוכל להקל על גורל רבבות העניים המרוכבים, המבקשים לחם להם ולעולליהם, ולא לבני רבעים וחמשים אשר יכואו אחריהם. באותה עת, אשר אלפי משפחות ישראל ללא לחם, מצאו למו סופרי חו"צ שעת הכושר לקרוא: עלו לארץ אבותיכם – ותושעו! סופרים כלואים בד' אמותיהם אשר לא נטו לצאת מקיר ביתם וחוצה, אשר גם אלפא ביתא לא ידעו מתורת עבודת האדמה וכל המסתעף מזה, היו פתאום בין לילה ליועצים מדיניים, למנהיגי הדור, למורי דרך, למחשבי חשבונות בכל הלכות עבודת האדמה, והכל בתכלית הריוק, הלכה למעשה [...].⁶⁵

בדרכו של מורו מוכיח אפשטיין את מנהיגי חיבת ציון שהם גרמו לבהלה של שנות ה-90, הביאו להעלאת מחירי הקרקעות ולנעילת שערי ארץ ישראל על ידי ממשלת תורכיה. כמות המתיישבים איננה העיקר, אלא איכותם ורמתם. הלאומיות היהודית איננה תלויה בהתגברות האנטישמיות "כי בצרותיהם של ישראל לא יעשו הלאומיים 'סחורה'." ואולם, בדיוק בדרכו של אחר העם סותר אפשטיין את עצמו

64. יזכור זה התנהל בעיקר מעל דפי המליץ. מאמריו של לילנבלום "שומרי רוח ורואים בעבים", המליץ, 1892, גיליונות 25, 32; מאמריו של זלמן אפשטיין, "על אדות שומרי רוח ורואים בעבים", המליץ, 1892, גיליונות 48, 49, 50, 52. מאמריו של אחר העם, "חסידים ראשי מעשה", המליץ, 1892, גיליונות 43, 55, 60. תשובתו של לילנבלום, "לשומרי רוח ורואים בעבים", המליץ, 1892, גיליונות 64, 66, 68.

65. זלמן אפשטיין, "על אדות שומרי רוח ורואים בעבים", המליץ, 1892, גיליון 49.

בטיעון, שיישוב הארץ יבוא על ידי ארגון טוב המיוסד על חוכמה וגיסיון. הוא מביא לדוגמה את המושבה רחובות, שהיא

נקודה אחת מאירה בתולדות הישוב [...] עשויה בהשכל ורעת במחשבה קודמת למעשה; אך אותה יצרו אנשים מעין אותם אשר ה' לילענבלום יקראם בשם שומרי רוח ורואים בעבים, אנשים אשר חפצו להתנחל בא"י לא לשם עסק גרידא, רק לשם יחוד! [...]

והרי הצלחתה של המושבה הזו באה לה רווקא, משום שמקימה היו אנשי מעשה ומחשבי השכונות ובשל הניסיון שהצטבר במעשה ההתיישבותי בעשר שנות פעילותם של חובבי ציון, ולא בשל היותם אנשי רוח. לוי אפשטיין, זאב גלוסקין, אליעזר קפלן, חיים כהן ומתיתיהו כהן לא היו חלוצים מתיישבים הקרוכים אל עבודת האדמה יותר מאנשי גדרה, למשל, וכוודאי שהצלחתה של רחובות לא באה לה מהיותם אנשי רוח. מה עוד שרוב חברי "מנוחה ונחלה" לא התיישבו כלל במושבה.

בתשובתו לאפשטיין ולאחר העם מציג לילנבלום את השקפת עולמו, שאכן נוגדת את זו של חברי "בני משה", לפיה אכן סביר להניח שללא האנטישמיות ותוצאותיה היה עניין היישוב נשכת. עבודת האדמה בארץ ישראל היא טפל לעיקר, שהוא יישובה. לו היתה ארץ ישראל ארץ מסחר מפותחת, היה משכנע את בני ישראל לחזור למסחר ולשיט. ההטפה לעבודת האדמה, אליבא דלילנבלום, באה משום שרק בדרך זו ניתן להתפרנס בארץ ישראל, ולא מפני שהיא היא העיקר. לדעתו של לילנבלום, הצלחתה של רחובות באה לה רווקא, מפני שבעלי ההון שהשקיעו בה נשאר לפי שעה בוורשה והמשיכו לעסוק במסחרם, בעוד פועלים שכירים נוטעים בה כרמים ופרדסים, והם ממתנינים להתבססות המושבה, שאו יעלו לארץ. קיצורו של דבר, לילנבלום אינו מסכים עם מנהיגי "בני משה", שארץ ישראל היא ככל הארצות, ורק העם אשם במאורעות תרנ"א. יש גסיבות אובייקטיביות – מצב הארץ, שלטונה של תורכיה ועוד – המכשילות את התקדמות היישוב בארץ ישראל. הוא פונה לחברי האגודה להפסיק לרפות את ידי העושים במלאכה על ידי נבואות שחורות.⁶⁶

המאבק והוויכוח בתוך הוועד האודסאי מלווה את הוועד גם לאחר שתנועת חיבת ציון דועכת. מצבו של אחד העם הולך ונעשה קשה, והוא נתקל בכיקורת גוברת והולכת מצד חברי הוועד כגון מרגלית וסלושץ. באותו זמן גוברת גם ההתקפה מצד פינס ואנשי ירושלים. בשנת תרנ"ה מדווח אחד העם לאנשי הלשכה

בוורשה על קשייו, והוא מאשים בעיקר את לילנבלום.⁶⁷ אנשי ורשה מבקשים ממנהיגם שלא להתייאש ולא לעוזב את מקומו בוועד הפועל באורסה. הם החליטו לארגן משלחת מבין חובבי ציון ומ"בני משה" כדי להשכינ שלום בשורות הוועד האורסיאי.⁶⁸

הוויכוח בין אחד העם ללילנבלום המשיך בתקופתו של הרצל. אחד העם העלה את שאלת עבודת הקולטורה והמשיך בביקורתו הנוקבת על המעשה ההתיישבותי בארץ ישראל ועל הציונות הריפולומטית.⁶⁹ לילנבלום מצרד כעמדותיו של הרצל. הוויכוח מקבל גוון נוסף בדמות שאלת עבודת ההווה בגולה. לילנבלום רואה בהקמת בתי ספר ובעבודה הינוכית בגולה בזבוז משאבים, שיש לכווננם כולם ליישוב הארץ. לנוכח מצבם של היהודים במזרח אירופה הוא מרגיש את נחיצות עלייתם – לאלתר – את ההשפעה ההרסנית של האנטישמיות ואת חוסר אמונתו בהמשך הקיום הגלותי בכלל.

אחד העם מבקש לדחות את המעשה, להכשיר את הדרך וכיוצא באלה. ואולם הרבר הבולט ביותר באידיאולוגיה שלו – כפי שבאה לידי ביטוי בפילמוס עם לילנבלום ועם הרצל – היא הדרך, השיטה, ולא התורה עצמה: שיטת החוקעה, גילוי האמת כביכול, המלחמה המילולית חסרת הרסן המציגה ללא הרף את השלילה וטורחת לגלות ולחשוף את הכשלונות. לשם כך אף הודפס העיתון "מכתבים מארץ ישראל" בשנים תרנ"ג-תרנ"ה, בעריכתו של יהושע ברזלי-אייזנשטרט, שרייח לעיתונות היהודית במזרח אירופה על המצב בארץ, המצב האמיתי. דרכו של אחד העם מוצאת את ביטויה גם ביחסו הביקורתי כלפי חברי האגודה ובנטייתו לרפות את ידיהם בספקותיו באשר לדרך ולמעשה.

רבים מבני האגודה, ובעיקר הקבוצה שהתרכזה בוורשה, לא הסכימו לשיטתו הביקורתית וגם לא לייחסו השלילי לכל עבודה מעשית בארץ ישראל.

באשר לביקורת של אחד העם על העבודה ההתיישבותית, זו לא הוכיחה עצמה תמיד. עם כל הכשלונות והמכשולים שעמדו בפני חובבי ציון, קבוצה קטנה, חסרת הון, הפועלת בסביבה מזרח אירופית עוינת והמכוונת את מעשיה לארץ ישראל, אזור נידח ועלוב באימפריה העות'מאנית – למרות כל המגבלות הללו נוצרה בטוף תקופת העלייה הראשונה תשתית יישובית של עשרים ושמונה מושבות, שהתפרשו

67. מכתבי אחד העם אל "בני משה" בוורשה, א' דר"ח באייר, ה' באייר תרנ"ה וכ"ג בניסן תרנ"ה, אצ"מ A.35/9/6.

68. החברים שהוצעו למשלוח: מ"בני משה" – אוסישקין, גולדברג, מרדכי בן-הלל הכהן, אליהו קפלן, סטאווסקי, שפ"ר ושמריהו לוי. מחובבי ציון – גורד, סלוצקי, סירקין, מיידיאנסקי וויסוצקי. על כך ראה מכתבם של בני משה בוורשה (חתומים רוב סטאווסקי ושמריהו לוי לויזן), כ"ח בניסן תתכ"ז (תרנ"ה), שם, A.35/3/1.

69. בגון כמאמרו, "הישוב ואפיסרופסיו", אחד העם, עמ' רי"א-רמ"ה.

על חלקי הארץ השונים: יהודה, שומרון והגליל, ואשר שימשו כסיס לגלי העליות שלאחר מכן. זאת וודאי הודות לעקשנותם ולמסירותם של מנהיגים כלילנבלום, שהכירו בערך ההיסטורי של מעשיהם.

מאידך, לדעיון המרכז הרוחני היתה השפעה על מנהיגים ציונים ועל קבוצות שונות במחנה הלאומי בתקופת חיבת ציון ואף שנים רבות לאחר פירוקה של אגודת בני משה. הרעיון השפיע על קבוצות עילית כגון האגודה המדעית היהודית רוסית ו"המזרחי" וכן – במנותק מאישיותו הביקורתית הנוקבת של אחד העם – המשיך להכות גלים ולקסום לאישים חשובים בעולם הציוני כווייצמן ובן-גוריון, ולקבוצות אליטיסטיות כ"ברית שלום". מנהיגים אלה ואחרים האמינו שהיישוב היהודי בארץ ישראל ישמש מרכז רוחני ומדעי-היגיוני ליהדות התפוצות, ואף יביא עמו קידמה מערבית לתושבי המזרח התיכון.

ד. "בני משה" והסלגים הדתיים בתנועת חיבת ציון

ביום רביעי, ד' כאלול תרנ"ג, התאספו המישים ושלושה נכבדים ואנשי שם בעיר דרוסגניק, ולאחר משא ומתן שנמשך ארבעה ימים רצופים החליטו לייסד מרכז רוחני ובראשו הרב שמואל מוהליבר. לחברים יועצים נבחרו: יהושע סירקין ממינסק, מיכל מייראנסקי ואוסישקין מיקטרינוסלב, אריה ליב שליט מריגה, משה גרוד מסמולנסק ומ. קאבטשניק מוורשה.⁷⁰ מטרת הוועד החדש – המזר"חי – היתה לחזק את הקשר הרוחני שנתרופף בתנועת חיבת ציון בתקופה האחרונה.

מאחר שהשגת הרישיון מממשלת רוסיה לפעילות ליגלית של תנועת חיבת ציון הביאה, לדעת חברי הוועד, להתרופפות הפעולה, באה תנועת המזר"חי למלא את החלל הריק ולפעול לקניית קרקעות וליישוב פועלים בארץ ישראל. כיצד? על ידי מינוי חברים עסקנים בערי המדינה שיעבדו לטובת היישוב, על ידי שכנוע רבני העדה לתת ידם לעניין יישוב הארץ, ועל ידי איסוף ידיעות נכונות על מצב היישוב והמצאתן לידי החברים העסקנים. כאמור, בראש האגודה יעמוד הרב שמואל מוהליבר, והוא יבחר בחברים היועצים, שניים בעירו ושישה בערי המדינה.

ככל עיר תקום אגודה, ובה לא פחות מארבעים איש ולא יותר ממאה. עשרת הראשונים בוחרים את חבריהם, "אחרי חקרם ודרשם אחריהם, אם ראויים הם וכשרים הם להספח אליהם, עפ"י רוב דעות." אנשים אלה יתרמו לטובת האגודה ויפעלו למען יישוב ארץ הקודש, בעיקר כגליל ובעבר הירדן. טיבם – "אנשים ישרים

70. על החלטות האספה ומסדותיה ראה בחוזרים: "אחים יקרים ונכבדים תמימי רעים אתנו", "אחינו היקרים חובבי ציון הנאמנים", "אחים נכבדים", "אל אחינו הנכבדים, אהבי עמנו ועוסקי בצרכי היישוב הקדוש כאמת ובתמים", אצ"מ A.35/22/8.

בלבותם, אוהבי עמם ורעיון יש"א" בכל מאורם, שונאי ריב, בצע כסף וכבוד. כבר במכת ראשון בולט הדמיון הרב בין שתי האגודות שקמו לחיזוק הקשר הרוחני בתנועת חיבת ציון – "בני משה" ו"המזרחי". שתיהן ביקשו לשמש אלטרנטיבה להנהגת חיבת ציון, שתיהן קמו על רקע הרגשת הרפיון בתנועה, שתיהן ניסו להתבסס על ידי צירוף נציגים לאגודה בערי רוסיה ופולין מתוך ההנהגה הקיימת, שתיהן העמידו בראשן מנהיג מוכר ובעל שם בתנועה הלאומית, שכידיו רוכזו סמכויות רבות. שתיהן שאפו לרפורמה בתנועה ההתיישבותית בארץ ישראל על ידי הקמת מושבה לרוגמה, שתפיק את הלקחים שהצטברו בעשר שנות פעילות חיבת ציון; רחובות של "בני משה" וגן האתרוגים כסמך לחדרה של "המזרחי". בגן האתרוגים יתיישבו פועלים, יעבדו את אדמתם וישמשו דורכה למושבות הגדולות בעונה החקלאית הנוערת. שתי האגודות נועדו להאדיר ולהגדיל את הכוח הפוליטי של מנהיגיהן – אחר העם והרב שמואל מוהליבר.

ההבדל היסודי – והאידיאולוגי – שבין שתי האגודות הוא ביחסן לדת, כאשר האחת מנסה להשתחרר בהסננות ובוהירות מכבלי הדת כגורם בלעדי בלאומיות היהודית וביחס לארץ האבות, והשנייה מנסה לבסס את כוחה על מצוות יישוב הארץ ועל רבני הקהילה היהודית. אפשר היה לצפות ששתי התנועות תתנגשנה זו בזו במאבק להגמוניה בתנועה הלאומית, ולא כך היה. מנהיגי שתי האגודות תמכו זה בזה במאבקים במשך כל התקופה. האם לא חשו בני התקופה עצמם בהבדל הקוטבי שבמטרות שתי האגודות, או שמנהיגיהן העדיפו לראות את המשותף על המבדיל, על מנת להיעזר זה בזה לצורכיהם הפוליטיים? האפשרות השנייה נראית סבירה יותר.

ההתקפות הקשות ביותר על אגודת בני משה באו כירוע מצד פינס, מצד חברת "מגיני ארץ" ומצד חוגים ביישוב החרדי בירושלים.⁷¹ בהתקפה זו שהתמקדה סביב הוועד הפועל ביפו, שאלת בית הספר ביפו, הצגת המחזה "זרובבל" ברחובות ומאסרם של בני-יהודה וגיטו יונס (עקב עלילה שהמאמר "מצוות צריכות כוונה" שנתפרסם בעיתונם הוא בעל כוונות פוליטיות נסתרות) – השתתף בן טובים, שליחו של שמואל מוהליבר, שהגיע לארץ בהמלצת הרב.⁷²

במאבק האידיאולוגי והאישי שהתנהל בין פינס ואחר העם התערב מוהליבר לטובת אגודת בני משה, אף שהוא עצמו טרח להביע במכתביו לר"ד מנחם שטיין, מנהיג "בני משה" ביפו, את דעתו נגד התיאטרון ברחובות ונגד חילוניותו של ביה"ס ביפו, ולמען מינוי רב חרדי לבית ספר זה.

71. אנו לא נפרט את ההתרחשויות בארץ. על כך ראה אצל י. שלמוץ, עמ' 30-4.

72. מוהליבר אף קרא לבן-טובים לכיורר העניין, והאחרון נסע לביאליסטוק ומשם לוורשה לשיחה עם חברי "בני משה" שם. על כך ראה לילנבלום אל מ. אוסישקין, ל"ג בעומר תרנ"ב, מימים ראשונים, ב', עמ' 134-136.

יש לחנך את הדור הבא בארץ קרשנו על יסודי הדת [ההרגשה במקור], עבודת הארמה והשכלה לאמית ולא אשקוש ולא אנוח עד מקום שיבולתי [ההרגשה במקור] מגעת כי דתנו תהי היסוד הראשון [ההרגשה במקור] של בית הספר העברי כיפו שער ציון.⁷³

למרות התנגדותו האיריאולוגית יצא מוהליבר בחזר לאחים יקרים ונכבדים,⁷⁴ ובמכתב גלוי לרב נחום גרינהויס⁷⁵ נגד משמיצי חובבי ציון "בני משה הגן על האגודה,

שלפי ידיעתי אותה לכל פרטיה [ההרגשה במקור] אין כה שום דבר המתנגד ח"ו לדתנו אף שמץ קל, ומטרת האגדה היא רק לאחד את הלבבות ולאגד את אחינו שבגולה לאגדה אחת, לתמיכת ישוב ארץ ישראל וישוב ארץ ישראל היא חזק הדת היותר גדול!⁷⁶

תמיכה גלויה ופומבית זו באה בעקבות פניית "בני משה" בוילנה אל ראש האגודה בביאליסטוק, דוד סוכובולסקי, שישתדל למענם אצל הרב מוהליבר. סוכובולסקי מסר לרב מוהליבר את החוברת "סכ"ה" (סך הכל) של האגודה, כרי שילמד ממנה על דרכם של "בני משה" לפני תגובתו הפומבית.⁷⁷ הוא עצמו פנה אל אגודת בני משה שתתמוך ברעיון הקמת גן האתרוגים ליד חדרה.⁷⁸ ברור שתמיכה זו היתה הררית, שכן "בני משה", ובעיקר אחד העם, השתדלו לקיים מערכת יחסים טובה עם הרב מוהליבר ועם אגודתו. בעת הדיון בשאלת המועמד לראשות הוועד הפועל כיפו באייר תרנ"ה תמך אחד העם במועמדו של מוהליבר – נכדו, שהיה אגרונום. אחד העם הפציר "בני משה" במכתביו ואף תבע מהם,

73. מכתבי הרב מוהליבר אל ד"ר שטיין, סיוון תרנ"ד, תשרי תרנ"ה, אצ"מ A.35/22/8.

74. אלול תרנ"ד, שם, שם.

75. מכתב הרב מוהליבר אל הרב נחום גרינהויס, ו' באדר כ' אתתכ"ה (1894), שם, שם.

76. שם, שם. במאמר מוסגר אעיר, שהרעיון שמצוות יישוב ארץ ישראל מחזקת את הדת יש לו המשך ב"המזרחי", כפי שהתפתח לאחר התארגנותו המחודשת ב-1904, ועוד ביתר שאת במשנתו של הרב קוק, לפיה העולים לארץ, אפילו חילוניים הם, מסייעים בעצם עלייתם לקירוב הגאולה.

77. מכתב דוד סוכובולסקי להנהגת "בני משה", תרנ"ד, אצ"מ A.35/22/8.

78. על כך ראה מכתבו החשוב של דוד סוכובולסקי להנהגת "בני משה", י"ז בתמוז אתתכ"ד (1893), שם, שם. על פי מכתביו של סוכובולסקי, הכיר הרב מוהליבר את כתבי "בני משה" ואת העיתון שיצא כיפו "מכתבים מארץ ישראל" והתרשם מהם עמוקות. מכאן אולי הקירבה הרעיונית והארגונית בין שתי האגודות, לפחות כלפי חוץ.

שיתמכו במועמרו של הרב מוהליבר ולא בקלווריסקי, כפי שרצו הם.⁷⁹ האינטרס ההדדי היה ברור. "בני משה" היו זקוקים ביותר לסמכות רתית שתתמוך בהם, לבוכה ההתקפות הבלתי פוסקות מצד אנשי ירושלים ומצד שליחיהם במזרח אירופה. הרב מוהליבר נזקק לתמיכה הפוליטית של אגודה, שהיו בה מיטב הכוחות של חובבי ציון בשנות ה-90, שכן מעמרו שלו בוועד האודסאי נחלש ביותר מאז קבלת הרישיון בתר"ן ומאז העברת מרכז הכובד של הפעולה לאודסה, שמעולם לא אהדה אותו. ואולם יש לציין, שמעבר לשיקולי כוח פוליטיים, התנגד הרב מוהליבר לפעילותם של החרדים בירושלים ושל אגודת "מחזיקי הדת", משום שחרד לשלמות תנועת חובבי ציון ולגורל היישוב היהודי החדש בארץ. במלים קשות יצא נגד "תרבות אנשים נרגנים יצאו להשליך שקוצים על הרעיון הנשגב ישוב ארצנו הקדושה ולעפר בעפר לעומת מחזיקיו ותומכיו". החרדים בירושלים לא היו, לדעתו, דתיים כאמת, כי "הדת הזאת לא תוכל בשום אופן לצות על מחזיקיה להרבות מחלקת בישראל, המחלקת המסלקת את השכינה". אלה הם אנשי ריב ומרון, ש"זרעו את מכתביהם כלאים, הרכיבו מין בשאינו מינו ותלו כחוצ' דברים שאין להם מגע ושייכות". מוהליבר מוכיח, שרוב חובבי ציון וכן בני המושבות הם אנשים דתיים "כמעט כלם ולכה"פ רבם אנשים צדיקים יראים וחרדים לדבר ד' [...]".⁸⁰ למען השלום הוא קורא לחרול מהריב ומהמרדן ולהתאחד תחת דגל חובבי ציון.⁸¹

החוגים הירושלמיים, ובראשם פינס ובן-טובים, ניהלו התקפה מוחצת נגד אגודת בני משה, התקפה שהיו לה הדים והשלכות במזרח-אירופה. שניים אלה התקיפו את האגודה והטילו עליה שיקוצים, ועל כך מצויים מכתבים רבים בארכיון בני משה. התקפה זו מיקדה את תשומת הלב ליישוב בארץ וחירדה את הניגודים התרבותיים בקרב חובבי ציון. כך קרה גם בשאלות אחרות: היחס לבילויים, פולמוס השמיטה, היחסים בין הבארון והאיכרים במושבות ועוד. אינטנסיפיקציה והקצנה אלה ממשיכות לאפיין את תולדות היישוב עוד שנים רבות לאחר מכן. קשה לדעת, לקבל את המסקנה של יוסף שלמון, שעל רקע מלחמת תרבות זו בין אחר העם לבין פינס בא פירוקה של אגודת בני משה.⁸² רעיון זה מובע גם על ידי

79. מכתב שמריה לויץ אל אהר העם, י"ג באייר תרנ"ה, אצ"מ A35/3/1; מכתב אחד העם לאודסה, ט"ו באייר תרנ"ה, שם, A35/9/6. אחד העם מתרעם על בחירת קלווריסקי ומציין ברורות: "ראוי הרב הזה שיעשה רצונו הרב האחד אשר ער כה לא נתן יד לשונאינו".
80. הציטוטים מתוך החזון "אחים יקרים וגכבדים", כתימת המזרחי, אלול תרנ"ד, אצ"מ A35/22/8.
81. מערכת היחסים המתוחה בין המזרחי לבין פלגים רתיים אחרים בעם היהודי היא תופעה שיש לה המשך בתולדות היישוב.
82. שלמון, עמ' 25.

דרוואנוב בהערותיו לקובץ מכתבי הלשכה ביפו לאחר העם.⁸³ אין ספק שהתקפות אלה השפיעו על מצב רוחם של חברי האגודה, ובעיקר על אחד העם, מה עוד שעוררו מחלוקת בתוך האגודה עצמה, בין הווילנאים, שהיו שומרי מסורת יותר מאחרים, ושחששו ביותר מכתבי הפלסתר של אנשי ירושלים, לבין בני ורשה, שתמכו באחד העם במשך כל ימי המאבק.⁸⁴ הווילנאים הם גם שיזמו את הפנייה לרב מוהליבר, שיצא בגלוי להגנת האגודה. "בני משה" בוורשה נתבקשו על ידי חבריהם ביפו למנוע הדפסת מכתבים של פינס ושל בן-טוכים בעיתונים היהודיים, ובעיקר ב"הצפירה", והם יזמו פנייה לאישים ידועים במרכז אירופה ובמערבה – כהילרסהיימר, האב והבן, צדוק הכהן ואדלר, שיגערו בבעלי החלוקה.⁸⁵ סכסוך זה אף הניע את אגודת יפו לבטל את חשאיות האגודה באייר תרנ"ה,⁸⁶ שכן קשה היה ל"בני משה" להישאר בחשאיותם ועם זאת לענות למתקיפיהם ולנהל מלחמה במלעזים כפינס ובן-טוכים.

ולמרות כל זאת, פירוקה של אגודת בני משה בתרנ"ז לא בא בשל הסכסוך עם פינס ותבריו. סכסוך זה אמנם גרם לחששות, אך גם הביא לליכוד השורות בקרב חברי האגודה כעצם היערכם להתגוננות משותפת.⁸⁷ בעיות הדת הטרידו, כפי שכבר ראינו, את האגודה מראשית ימיה, עוד לפני משבר הצגת המחזה "זרובכל" ופרסום מאמרו של בן-יהודה. הרעיונות בדבר פירוק האגודה חוזרים ועולים על ידי מנהיגה המתלבט כבר מימיה הראשונים, ויחסיו עם הוועד באודסה היו קשים מיום כינונו של ועד זה. חולשתה של אגודת בני משה נעוצה במבנה האידאולוגי שלה על יסודותיו הסותרים, ביחסים הלא-מוכנים בין המנהיג המתלבט לחבריה המבקשים לפעול, ובמגוון הרב של אישים בעלי רעות שונות ומנוגדות שהצטרפו לשורותיה.

83. "תחילה היו פינס ובן-טוכים חברים לאגודת בני משה. אבל מסבות שונות – ובכללן גם נסיבות קינאתם בטיומקין, שעם היבחרו לראש הוועד הפועל נכנס גם הוא לאגודה – יצאו ממנה, וגם התחילו עוינים אותה, וזו היתה ראשית המחלוקת הגדולה שהרסה סוף סוף את האגודה [...] מימים ראשונים, א', עמ' 175.

84. על כך ראה מכתב אחד העם אל אגודת בני משה בוורשה, כ"ג בניסן תרנ"ה, אצ"מ A:35/9/6; מכתב יהודה ליב אפל מווילנה אל אשר גינצבורג, כ"ח בניסן תרנ"ה, שם, A:35/3/2; מכתב "בני משה" בוורשה אל אחד העם: "אחינו הווילנאים אחזו בדרך ההתרפסות", כ"ח בניסן תרנ"ה, שם, A:35/3/1.

85. שבט תרמ"ה, שם, A:35/22/1.

86. בחזר "הכחשה ומודעה", כ"ג בניסן אתתכ"ז (תרנ"ה), שם, A:35/9/6.

87. "בני משה" ובראשם חברי לשכת ישרון הקימו ועדה מיוחדת למלחמה ברתיים. חברי הוועדה היו: סטאווסקי, שפ"ר, גלוסקין, קפלן ושמריהו ליון, וכן ר"ד סולובייצ'יק, בצלאל יפה מהורדנה ומ. כהן. עדות נוספת לליכוד השורות כעת המשבר אפשר למצוא בדברי אליעזר קפלן במכתבו אל אחד העם: "תנועה כזאת עוד לא ראיתי בין אחינו זה שנים אחדות או יותר מן שנת תר"ץ עת נוסדה אגדתנו." כ"ז בניסן תרנ"ה, שם, A:35/3/1.

יותר מזה, למאורעות בארץ ישראל היה אמנם הר ניכר והשפעה רבה בתנועה, אך עם כל חשיבותה של הקבוצה ביפו, שמנתה אישים חשובים כמו מ. שטיין, ד"ר הלל יפה, ישראל בלקינד, יהודה גרוזובסקי, לוויין-אפשטיין, מאיר רזינגוף, יהושע ברזיל-אייזנשטרט ואהרן אייזנברג, היא היוותה קבוצת מיעוט, כחמישה-עשר עד עשרים חברים,⁸⁸ מתוך כמאה וחמישים חברי האגודה. הקבוצה ביפו נסמכה על חבריה בחו"ל ובעיקר על לשכות אורסה, וילנה וורשה, שהיוו את עמוד התווך של האגודה. לאישים כאחר העם, רבניצקי, אוסישקין, מרדכי בן-הלל הכהן, י. אפל, שפ"ר, סטבסקי ושמריה לזין היתה השפעה מכריעה יותר באגודה מלקבוצת המשכילים ביפו. כאמור, היחסים בין היישוב בירושלים לחברי האגודה ביפו הטרידו את מנותחם של חברי אגודת בני משה, הככידו על פעולתה, אך לא הביאו לפירוקה. משהודיע אהר העם על החלטתו לפרק את האגודה, בא הדבר כהפתעה לחבריה, והם הביעו התנגדות למעשה זה.

סיכום

המשכילים, חובכי ציון, שהגיעו לוורשה בשנות ה-60-80 של המאה ה"ט, רובם מערי רוסיה ובעיקר מליטא, היו קבוצה בעלת תודעה כלל-יהודית, האופיינית למנהיגי חיבת ציון בכלל. תודעה כלל-יהודית זו מצאה את ביטוייה בפרעות 1881 ובפרעות 1891 בהגשת עזרה לנפגעים, בפנייה לגורמים יהודיים, לאו דווקא לאומיים, ברחבי רוסיה ובאירופה, ובפעולה למען הצלת היהודים והעברתם לאמריקה או לארץ ישראל. עוד לפני שהצטרף שפ"ר לשורות חיבת ציון, הוא פעל יחד עם לילנבלום, עם יהודה לייב לזין, עם יעקב ליפשיץ, עם אברהם שלום פרידברג ועם רש"י פיין באיסוף ובמשלוח מירע על הפרעות ברוסיה ובפרסומו במערב אירופה. כמרכז המידע שימשה לשכתו של הרב אלחנן ספקטור בקובנה. קבוצה זו פנתה ליהודי וינה וליהודי אנגליה בקריאה לבוא לעזרת יהודי רוסיה.⁸⁹ אחרי הפוגרום בוורשה, בדצמבר 1881, פרסם שפ"ר מאמרים בעיתונים "רוסקי

88. בפרוטוקול "בני משה" מאיסרו חג הסוכות תרנ"ז מוזכרים שישה עשר חברים: ד"ר שטיין, ד"ר יפה, אייזנשטרט, גרוזובסקי, סוכובולסקי, אייזנברג, שיכביץ, גרובסקי, מרג-קלברסקי, בלקינד, מירקיס וכהנא, וארבעה אחרים שלא יכלו לבוא: לוין-אפשטיין, נסים בכר, הורביץ ואיורעליט. ואולם, היו נוודאי עוד כמה חברים שלא הוזכרו כלל. למשל, ידוע שרזינגוף ורוד שוב מראש פינה נמנו עם שורות "בני משה", והם אינם מוזכרים כלל. מכאן הערכתי שהיו כעשרים חברים. המספר איננו מוחלט, כי יש חברים שהצטרפו ואחרים שפרשו. ראה הפרוטוקול, אצ"מ A.35/10.

89. על כך ראה י. קלוזנר, בהתעורר עם, ירושלים תשכ"ב (להלן: קלוזנר), עמ' 132; וכן י. מייזל, שאול פנחס רבינוביץ, תל אביב 1943 (להלן: מייזל), עמ' 15, 16.

יכריי", "ראזאנטיט" ו"המליץ" אודות הפרעות, והטיפ לציאה מרוסיה. בתקופה זו עדיין האמין שאמריקה היא הפתרון ולא ארץ ישראל.⁹⁰ הוא קרא לאילי ההון היהודים ברוסיה, גינצבורג ופוליאקוב, לפעול למען נפגעי הפרעות ולמען הגירתם מרוסיה. שפ"ר גם נמנה, יחד עם הרב שמואל מוהליבר, עם משלחת שנסעה ללבוב, שבה התרכזו פליטים רבים מרחבי רוסיה, כדי להיפגש עם נציגי יהדות אנגליה ש. מונטאגו ור"ר אשר, ועם נציגי יהדות צרפת, כדי לדון בגורל הפליטים.⁹¹ תחושה זו של שותפות בגורל והנכונות להושיט עזרה ליהודים במצוקה מאפיינת את פעילות מנהיגי חיבת ציון כוורשה גם בשנות ה-90. בעקבות גל פרעות חדש בחודש סבת תרנ"ב מדווחים אנשי לשכת ישורון לאחר העם על מצבם הקשה של פליטי גירוש מוסקבה שהגיעו לעירם. הם פנו "להגדולים בני ליטא היושבים בווארשא" לאסוף כספים ולהקים קרו קיימת למען הפליטים, "אשר גועים ברעב בראש כל חוצות לעיננו ולעיני אחינו הפולנים בני דת משה ואין מרחם עליהם."⁹² גם הפעם מופנית הקריאה לעזרה ליהודים העשירים שברוסיה ולראשי המנהיגות היהודית כמערב אירופה. ושוב, הפעיל והשליח הוא שאל פנחס רבינוביץ'.

הפנייה ליהודי מערב אירופה ומרכזה והרצון לרתום אותם לטובת יהודי מזרח אירופה ולתנועה הלאומית אופיינית לתנועת חיבת ציון מאז התארגנותה ועל פלגיה השונים: למן הניסיון לרתום את משה מונטיפיורי למפעל בראשיתו, דרך רצונו של פינסקר להעביר את מרכז התנועה לברלין ועד פגישותיו של שאל פנחס רבינוביץ' עם מנהיגי יהדות מרכז אירופה ומערבה בתמוז תרנ"א.⁹³ מברלין נשלח שפ"ר עם הרב מוהליבר ועם הילדסהיימר לפאריס וללונדון לשם הקמת ועד משותף לחובבי ציון ולאליאנס בפאריס.⁹⁴ הרעיון היה לשתף את הבארון הירש בפעילות זו, ואולם הלה התנה את הרבר באיסוף כספים בין יהודי רוסיה ופולין. כמו ניסיונות רבים אחרים נכשל גם ניסיון זה לרתום את אילי ההון היהודים במערב אירופה. שפ"ר תלה תקוות רבות בפעילות זו, והביע את בטחונו שישועת חיבת ציון תבוא מיהדות מערב אירופה:

90. מיזל, עמ' 16.

91. קליוזר, עמ' 176, 177.

92. אצ"מ A.35/3/1.

93. על כך ראה מכתביו של שפ"ר מברלין אל חובבי ציון כוורשה, ט"ז בתמוז תרנ"א ומכתב נוסף ללא תאריך, אצ"מ A.35/11/17. על פעילותו כמשלחות הללו זכה שפ"ר לביקורת מצד חברי "בני משה" כוורשה, בעיקר עקב ההוצאות המרובות הכרוכות במימון המשלחות.

94. מכתב שפ"ר אל אחד העם, מוצאי יום כיפור תרנ"ב, אצ"מ A.35/3/1. בעניין השליחות למערב אירופה ראה גם מכתבו של שפ"ר אל אחד העם, י"א כאלול תרנ"א: מכתב גלוסקין אל אחד העם, ג' בתשרי תרנ"ב, וכן מכתב לשכת ורשה אל אחד העם, י"א בתשרי תרנ"ב, שם, שם.

אל הנער הזה – ההתרכזות באירופא – לא בעמק העכור – התפללתי זה כעשר שנים מיום החלת מעשי הישוב כי יהיה דבר הישוב בארץ ישראל לענין שכל (וההדגשה במקור) מטפלים בו. הנח להם לבני המערב, אם רק יקום הדבר ויהיה יעשו את שלהם [...]»⁹⁵

מאפיין נוסף של תנועת חיבת ציון בוורשה בשנות ה-80 כמו גם בשנות ה-90 הוא, שוורשה שימשה מרכז מנהלי וארגוני של התנועה, משני בחשיבותו רק לאודסה. עוד בטרם התכנסה הוועידה הראשונה של חובבי ציון בקאטוביץ, יזמו מנהיגיה בוורשה מפעל מכירת תמונות של משה מונטיפיורי, במטרה להפיץ את רעיון יישוב ארץ ישראל ולאסוף כספים למען הקמת מושבה על שם משה מונטיפיורי.⁹⁶ אגודת חובבי ציון בוורשה פנתה מעל רפי העיתונות – "המליץ", "המגיד", "רוסקי יבוי" ו"הצפירה" – אל היהודים שיקנו את תמונתו של השר, והפכה את רעיון מכירת התמונה למבצע תעמולה רב הקף. היא גם יזמה את הכנת האלבום, שנשלח כאמצעות דוד גורדון למשה מונטיפיורי לקראת מאה שנה להולדתו.⁹⁷ אגודת ורשה היתה פעילה בארגון הוועידה הראשונה של חובבי ציון, ועידת קטוביץ, והיא זו שהציעה לכנסה, כדי להכין את חגיגות המאה למונטיפיורי ולאחד את פעולות האגודות השונות, שצצו ברוסיה-פולין בראשית שנות ה-80 של המאה ה-19. חברי האגודה הוורשאית התאספו באלול תרמ"ד, ערב נסיעתו של רוד גורדון לפאריס וללונדון, והחליטו לשלוח הזמנות לוועידה. הם הציעו תכנית לארגון הוועידה, והתכנית נשלחה לאגודות השונות. בתום ועידת קטוביץ, שהתכנסה בי"ח בחשוון תרמ"ה, הוחלט שהוועד המרכזי יהיה באודסה, בראשותו של ד"ר פינסקר, וועד המשנה – שינהל את חליפת המכתבים עם ארץ ישראל ועם האגודות השונות – יהיה בוורשה. שפ"ר מונה למוזכר בשכר של האגודה, וכספיה התרכזו בעירו.⁹⁸

95. ראה מכתבם של "בני משה" כיפו אל לשכת ישורון, ז' בניסן תרנ"ד, בו מודיעים על האספה המשותפת שהתקיימה בא"כ' בניסן תרנ"ד, וכן פרוטוקול האספה, שם, A.35/9/6. גם חובבי ציון כיפו פעלו להקמת ועד לענייני יישוב הארץ בשיתוף עם פקדי הבארון רוטשילד, חזן ונייגו, ועד שיידון בכל תחומי החיים של האיכרים במושבות: ההנהגה, האגודות וייסוד המושבות, העבודה, האדמה, הנסיעות, האיכרים, בתי הספר, הפועלים ובתי החרושת.
96. על כך ראה קלויזנר, עמ' 385-398, וכן דרואנוב, כתבים לתולדות חיבת ציון, אודסה תרע"ט, חלק א', עמ' 72, 102, 120, 235. כידוע, התקוות שניתלו כמשה מונטיפיורי היו תקוות שווא, ובצוואתו השאיר רק סכום קטן מאוד לטובת חובבי ציון.
97. על כך ראה י. יאסינובסקי אל פינסקר, 25.5.1884, 6.6.1884, שם, עמ' 92, 102, 119, 234-232.
98. על הוועידה וארגונה מקורות רבים, ובעיקר קלויזנר, עמ' 400-480; וכן של. ציטרון, תולדות חיבת ציון, אודסה תרע"ד.

תפקיד ארגוני וניהולי דומה לזה שמילאה לשכת ורשה בתנועת חיבת ציון, מילאה ורשה גם באגודת בני משה. לשכת ישורון היא שהתוותה דפוס ארגון קבועים ל"בני משה", על ידי תרגום הנחיות אחד העם במאמרו "דרך החיים" לתקנות מסודרות. לשכת ישורון קבעה את תקנותיה המקומיות ושלתה אותן ללשכות השונות, כדי שישמשו דוגמה, וכן קיימה קשר מתמיד באמצעות חוזרים עם האגודות המקומיות.

בוורשה של שנות ה-90 התרכזו מחשובי האישים של התנועה הלאומית במזרח אירופה. יחד חברו אנשים בעלי חוש מסחרי-מעשי כזאב גלוסקין, אליהו ש. לוויין-אפשטיין ומתיתיהו כהן, ואנשי הגות וספר כד"ר אליעזר קפלן, שפ"ר, בוריס סטאווסקי ושמריה לוויין. מייגה זו הולידה פעילות ענפה, המוצאת את ביטוייה בשורה של מפעלים שחשיבותם חורגת ממשמעותם המקומית: ייסוד אגודת "מנוחה ונחלה" והקמתה של המושבה רחובות, ארגון הוצאת הספרים אחיאסף, הקמת בית ספר לבנות "יהודיה" ועידוד לשכות אחרות להקים בתי ספר דומים, וכן ייסוד וארגון חברת "כרמל" לשיווק היין המיוצר בארץ ישראל.⁹⁹ חובבי ציון בוורשה היו מהתורמים הנדיבים ביותר למושבות בארץ ישראל, בכסף ובספרים, ועל כך יש עדויות רבות במקורות ובמכתבי ד"ר מ. שטיין לאנשי לשכת ישורון. אנשי ורשה לא הבינו את דרכו הרוחנית של אחד העם, לא הסכימו לה, והסתייגו מהפער המלאכותי שבין עבודה מעשית לעבודה רוחנית. כשם שדרשו כל העת הנחיות מפורשות ומובנות לעבודה המעשית של אגודת בני משה, כך גם התנגדו לרכיב הביקורתית והעוקצנית של אחד העם ולפרסום "מכתבי בית הלוי" בעריכתו של יהושע ברזילי.¹⁰⁰

שוב ושוב עולה התמונה, שאנשי חיבת ציון בוורשה הם אותם האנשים שהיו פעילים באגודת בני משה. הקבוצה המרכזית פעילה במסגרות חובבי ציון והוועד האורסאי כמו גם באגודת בני משה, באגודת מנוחה ונחלה,¹⁰¹ בהרפת חוכרות,

99. כידוע, הבעיה המרכזית של הכורמים בארץ היתה עניין שיווק היין, אשר טיבו הניה את הדעת ולעתים אף יותר מזה. זאב גלוסקין היה היזם המרכזי להקמת חברת "כרמל", ובשנת תר"ס עודד את לוויין-אפשטיין לקחת חלק בפעולה זו, והוא אכן עזב את רחובות ונסע לארצות הברית בשליחות חברת "כרמל". החלק השני של הזכרונות של לוויין-אפשטיין, בשפה האידית ובכתב יד, עוסק בתקופת שהותו באמריקה בשליחות חברה זו.

100. ההתנגדות לפרסום רשימתיו של ברזילי בציבור, בטענה שהן מזיקות ומרפות את ידי העושים במלאכת חיבת ציון, מופיעה פעמים רבות. לדוגמה, במכתבים של אנשי לשכת ישורון אל אחד העם, י"ו בסיוון תרנ"ב, י"ט בסיוון תרנ"ג, אצ"מ A.35/3/1.

101. חברי הוועד המרכזיים במנוחה ונחלה: זאב גלוסקין, אליעזר קפלן, חיים כהן, מתיתיהו כהן. מנהל המושבה – אליהו זאב לוויין-אפשטיין. לתברה צורפו אמנם אנשים כנצלאל קורלאנדסקי, יעקב ברדיא ושמואל מוהליבר, אך הרבר נעשה בשל צרכים כספיים וכדי להעניק לאגודה צביון מכובד.

בהקמת הוצאת הספרים אחיאסף ובייסוד חברת כרמל, כפי שמתבטאים אנשי האגודה במכתבם לחברי "בני משה" ביפו:

יען כי מעטים מאד הפועלים והעוסקים בצרכי א"י בעירנו ואלה העוסקים המעטים אשר גם עליהם עמוסות טררות ועבודות רבות פרטיות וכלליות לא יוכלו לפזר כוחותיהם, כי ראשית כל עליהם לעשות מה שטובת הועד באודיסא [...] ולכן לא נוכל להעמיס על אחינו פעולות שונות, לבל תכבד עליהם העבודה וגם לבל יפלו למעמסה על הנותנים המעטים – לפי הערך בעירנו.¹⁰²

גם בערים אחרות באו רבים מראשי הפעילים בחיבת ציון מקרב חברי אגודת בני משה. לפיכך אפשר להניח, שלולא חוסר יכולתו של אחד העם לשמש מנהיג כריזמטי ובעל תנופת עשייה, אולי היתה מטרתו – להפוך את האגודה לאלטרנטיבה לחיבת ציון – בת מימוש.

חולשתם של בני משה היתה טמונה בדרך ארגונם מלכתחילה ובצורת הנהגתו של אחד העם. כבר כשלב מוקדם מאוד, בעת העברת המרכז לזורשה באב תרנ"ז, רמז אחד העם על רצונו לפרק את האגודה, ואילו היא המשיכה לפעול, מפני שהצטרפו אליה אנשים שראו עצמם וצדק קבוצת העילית של תנועת חיבת ציון. בעת שהודיע על פירוק האגודה תירץ אחד העם את הדבר בפעילותו בעיתון "השלח": בעת שערך את כתבי האגודה, בחשוון תרע"ג, תלה את ביטולה בהופעת הציונות המדינית, "ובקיץ שנת תרנ"ו, כשנתעוררה תנועת הציוניות המדינית, בטלה האגודה מאליה מפני קול המונה של בזיליא [...]".¹⁰³ ואולם, ככל הנראה, שאף אחד העם לבטלה במשך תקופה ארוכה, לאחר שלא ענתה על ציפיותיו ומפני התהום שנפערה בינו לבין חבריה. גם ההתקפות שבאו עליה מצד המנהיגות הרשמית של חיבת ציון וליגנבלום בראשה, ומצד אנשי היישוב הישן ופינס בירושלים, לא הוסיפו לה חוסן והרתיעו את מנהיגה. פירוקה הסופי בא לחבריה בהפתעה, והם התנגדו לכך בכל תוקף. רווקא השנים תרנ"ה-תרנ"ז היו שנות התחדשות באגודה, רבר שהתבטא בפעילות גוברת והולכת מצד אנשי לשכת וילנה (שהפכה למרכזו במזרח-אירופה בעקבות ארגונה מחדש של "אחיאסף" והקמת חברת "כרמל"), ובפעילות נמרצת מצד "בני משה" ביפו (בין השאר, הניסיון להשליט את השפה העברית בבית הספר ביפו וללמד בה את כל המקצועות).¹⁰⁴ לשכת יפו ניסתה בשנת תרנ"ז להמשיך ולפעול כאגודה כאמצעות ר"ד הלל יפה

102. מכתב לשכת ורשה ליפו, כ"ה בשבט תרנ"ה, אצ"מ A.35/22/1.

103. אחד העם, עמ' תמ"ב.

104. על כך ראה פרוכוקול האספה, ד' וכ"א באדר תרנ"ו, אצ"מ A.35/10/1.

מיפו ורבניצקי מאודסה. לשכות ורשה ווילנה הביעו תרעומת על החלטתו של אחד העם וניסו לבטלה, אך ללא הועיל.

אגודת בני משה התאפיינה בהתארגנותה החשאית והכיתתית וכפעולתה למען העמקת התכנים הרוחניים בקרב העם היהודי. אנשיה הקדישו שעות רבות מזמנם וכוחות רבים – ברוח ובממון – למען רעיון שמעטים היו אוהריו בעולם היהודי. מרבית היהודים בקהילות הגדולות כמזרח אירופה היו שומרי מסורת או משכילים ומתבוללים, ואילו הקבוצה הלאומית היתה זרם קטן, כמעט שולי. רק אנשים שהצטיינו בתפיסה היסטורית מרחיקת ראות ובנכונות להתמסר לרעיון ולהקדיש לו את כל כוחות הנפש מסוגלים היו להצטרף לשורת הפעילים של תנועת חיבת ציון, וכאלה היו חברי האגודות הללו.